

KONINKLIJKE BELGISCHE AKADEMIE

NATIONAAL COMITÉ VOOR AARDRIJKSKUNDE

COMMISSIE VOOR DE NATIONALE ATLAS

ATLAS VAN BELGIË

BLAD 23

Bevolkingsdichtheid

in 1846, 1880, 1900 en 1930

DOOR

Omer TULIPPE

(vertaling door F. DUSSART)

1962

Gedrukt op de persen
van het Militair Geografisch Instituut,
Ter Kameren — Brussel

Het Nationaal Comité voor Geografie en de Commissie voor de Atlas verklaren, dat de auteurs volledig verantwoordelijk zijn voor hun meningen uitgedrukt in de commentaren bij de Atlas van België.

VOORWOORD.

Blad 23 van de Atlas van België omvat vier kaarten, die de dichtheden der Belgische bevolking weergeven resp. in 1846, 1880, 1900 en 1930. De gebruikelijke kartografische werkmethode werd toegepast.

Daar de toelichting bij dit blad slechts verschijnt ná de in 1959 uitgegeven Commentaar bij blad 24 betreffende de loop van de bevolking voor de perioden 1846-1880, 1880-1910, 1910-1930 en 1930-1947 (1), moeten we ons, ten einde alle herhalingen te vermijden, zonder meer beperken tot de beschrijving van het feit, t.w. de verspreiding van de bevolking in de vier bewuste jaren. Het verschijnsel kan inderdaad slechts geïnterpreteerd worden naar de feiten, die aangevoerd werden in de Toelichting bij blad 24; de kaart voor 1846 moet evenwel nog beschreven en verklaard worden.

Gelet op deze omstandigheid en met het oog op het verstrekken, ter gelegenheid van deze studie, van een aantal nieuwe gegevens aangaande de bevolkingsverspreiding in de vier vermelde jaren, leek het interessant voor deze vier tijdstippen « veralgemeende » kaarten op te maken, naar het voorbeeld van het kaartje links beneden op blad 21. Anderzijds willen wij voor dezelfde jaren de verspreiding nagaan, ditmaal niet van de dichtheden, maar wel van de absolute bevolkingscijfers, en zulks naar de werkmethode, die toegepast is voor blad 22 (3); we steunen daarop om de ontwikkeling na te gaan van de gemeenten, gegroepeerd naar het numeriek belang der bevolking.

Met deze twee soorten van kartografische documenten als grondslag, kon aldus aandacht geschonken worden aan verscheidene punten van praktische aard. Deze punten zijn : ten eerste het bestaan van gemeentegroepen, waarvan de ene goed, de andere daarentegen karig bedeed zijn op demografisch gebied; ten tweede het bepalen van het gemeentelijk demografisch minimum, dat een ruimtelijke ordening en een gemeentelijke uitrusting mogelijk maakt overeenkomstig de thans vastgestelde regels; ten derde de gemeentelijke verbrokkeling zelf, waarbij rekening moet worden gehouden niet alleen met het « administratief feit » (de bevolking per gemeente), maar ook met het « geografisch feit » (de bevolking per agglomeratie), zowel in de vijf grote agglomeraties van het land als in bepaalde andere.

---

(1) M.A. LEFÈVRE. — *De loop van de bevolking*. Toelichting bij Blad 24 van de Atlas van België. *Nationaal Comité voor Geografie*, 1959.

(2) M.E. DUMONT. — *Bevolkingsdichtheid*. Toelichting bij Blad 21. *Ibid.*, 1957.

(3) O. TULIPPE. — *Bevolking per gemeente*. Toelichting bij Blad 22. *Ibid.*, 1958.

DE KAARTEN.

A. — DE KAARTEN OP BLAD 23.

a) De gegevens.

De statistische gegevens, die gebruikt werden, zijn ontleend aan de Algemene Volkstellingen uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek — later Nationaal Instituut voor de Statistiek — voor de jaren 1846, 1880, 1900 en 1930 (4); er werd echter rekening gehouden met de opmerkingen aangaande de bevolkingsstatistieken in de Toelichting bij bladen 21, 22 en 24.

Zoals reeds aangestipt in de Toelichting bij blad 24 (5), werd de keus van de zoëven vermelde jaren niet aan het toeval overgelaten.

1846 is het jaar van de eerste algemene Belgische volkstelling, die het bestek opmaakte van de demografische toestand weinige jaren na het ontstaan van het Koninkrijk België en op de vooravond van de industriële revolutie van de XIXe eeuw. 1880 sluit een eerste stadium af van deze revolutie en betekent het begin van de grote landbouwkrisis, die tot de vervanging van akkergronden door weiden leidde. 1900, korte tijd vóór de eerste wereldoorlog, komt overeen met de ontplooiing van de industriële bloei en de zegevierende heraanpassing van de landbouw, die de crisis van het einde der vorige eeuw overwonnen heeft. 1930 werd gekozen omdat dit jaar overeenstemt met een algemene telling halfweg tussen de twee wereldoorlogen. Daar de verspreiding van de bevolking in 1947 het onderwerp uitgemaakt heeft van de bladen 21 en 22 en van de ermee samengaande Commentaren, werd het ten slotte nuttig geoordeeld deze verspreiding uit bepaalde oogpunten te beschouwen voor 1959, een jaar, dat reeds tamelijk ver verwijderd ligt van de tweede wereldoorlog; op deze wijze is het mogelijk geweest de gegevens voor 1947 te verbeteren, wat nodig bleek, aangezien de min of meer ongewone toestand, die nog een paar jaren na deze oorlog heerste.

b) Het vervaardigen van de kaarten van blad 23.

Deze vier kaarten voor 1846, 1880, 1900 en 1930, op schaal van 1 : 1 000 000, werden vervaardigd naar de werkmethoden toegepast bij het tekenen van de kaart op blad 21 (bevolkingsdichtheid in 1947), zowel wat de kleuren als wat de dichtheidsgroepen betreft (6).

Men heeft nochtans in een enkele groep de dichtheden van 100 à 200 verenigd, die op blad 21 onderverdeeld waren in een groep van 100 à 150 en een groep van 150 à 200. De verklaring bij de vier kaarten bevat bijgevolg de volgende dichtheidsklassen : 1 à 25, 25 à 50, 50 à 100, 100 à 200, 200 à 300, 300 à 500, 500 à 1 000, 1 000 à 3 000, 3 000 à 5 000, 5 000 à 25 000 en meer dan 25 000.

De tweede uitgave van blad 23, verschenen bij het Militair Geografisch Instituut in 1961, vertoont een merkelijke verbetering van de kleurschaal. Alhoewel deze schaal dezelfde is gebleven als die van de eerste druk, komen de tegenstellingen tussen de onderscheiden schakeringen veel beter uit, wat de lezing der kaart ten zeerste vergemakkelijkt en alle aarzeling uitsluit bij de vergelijking van deze of gene tint op de kaart en de overeenkomstige tint in de verklaring.

(4) VERWIJZINGEN :

1846 : Population au 15 octobre 1846. Ministère de l'Intérieur. Brussel, 1849.

1880 : Population, Recensement Général (31 décembre 1880). Ministère de l'Intérieur. Brussel, 1884.

1900 : Population, Recensement Général du 31 décembre 1900. Ministère de l'Intérieur. Brussel, 1903.

1930 : Bevolking. Algemeene Telling op 31 December 1930. Ministerie van Binnenlandsche Zaken. Gent, 1934.

(5) M.A. LEFÈVRE, *op. cit.*, blz. 6.

(6) Zie voor deze richtlijnen M.E. DUMONT, *op. cit.*, blz. 3-5.

B. — DE « VERALGEMEENDE » OF SYNTHETISCHE KAARTEN.

(Fig. 1 à 4.)

Ten einde de bestanddelen van de verspreiding der dichtheden overzichtelijk te maken, hebben we getracht — zoals reeds aangekondigd in het Voorwoord — de groepen te veralgemenen, die men voor de kaarten van blad 23 onderscheiden had. Deze veralgemening — zoals voor de kaartjes links beneden op blad 22 — herleidde de groepen tot vijf, t.w. 10 à 50, 50 à 200, 200 à 300, 300 à 1 000 en meer dan 1 000.

De vereenvoudiging der kaarten van blad 23 doet niet alleen de voornaamste trekken van de verspreiding beter op de voorgrond treden, ze schakelt ook de gemeenten uit, die een uitzonderlijke dichtheid vertonen, hetzij wegens hun kleine oppervlakte, hetzij integendeel om reden van hun zeer grote uitgestrektheid.

Tot 300 gaat het natuurlijk om dichtheden, die vooral de plattelands-, of beter gezegd de nietstedelijke gemeenten (7) kenmerken. Van 300 à 1 000 betreft het dichtheden van voorsteden en van kleine alleenliggende centra. Ten slotte zijn de dichtheden, die 1 000 overtreffen, kenmerkend voor de stedelijke en industriële gebieden.

Eerste Deel. — DE BETREKKELIJKE BEVOLKING.

IN 1846.

Indien men, onder het elders vermeld voorbehoud, aanneemt, dat de dichtheden beneden 300 de plattelandsmilieus kenschetsen, dan merkt men bij de eerste blik op de kaart van figuur 1, dat in 1846 België een uitgesproken agrarisch karakter bezit, dat niettemin naargelang van de plaatsen afwisseling vertoont. Er komen inderdaad twee grote geografische onderverdelingen voor : de ene begrijpt dichtheden tussen 10 en 50 en omvat de Ardennen, het Veen en de Famenne, alsook de noordelijke zoom der Kempen; de andere — de grootste — heeft dichtheden tussen 50 en 200 en omvat de overige landstreken.

Er kan dus in 1846 geen kwestie zijn van enigerlei tegenstelling tussen de demografische structuur van het Vlaamse land en die van Wallonië. En toch bestaat er in het hartje van Binnen-Vlaanderen een aaneengesloten blok, waar de dichtheden van 200 à 300 en zelfs van meer dan 300 overwegen : het betreft het gebied begrepen tussen de Mandel ten westen en de Dender en de Schelde bij Antwerpen ten oosten en tussen Eeklo ten noorden en Ronse-Geraardsbergen ten zuiden.

Afzijdig van dit geografisch geheel, vertoont Brussel reeds zeer duidelijk de aanvang van zijn latere uitbreiding tot een grote agglomeratie.

Anderzijds is de toekomstige industriezone van Hene-Samber-Maas-Vesder ternauwernood aangegeven en blijft zij in feite beperkt tot enkele van elkaar gescheiden eilandjes met dezelfde dichtheden.

We vermelden ten slotte een tamelijk onverwachte bijzonderheid, t.w. een strook, die zich ook met deze zelfde dichtheden aftekent langs de grens, tussen de Leie en de Beneden-Hene.

Samenvattend zien we dus, dat België in 1846 slechts een zeer beperkte stedelijke concentratie vertoont. Inderdaad, de gebieden met hoge dichtheden, van 300 à 1 000 en meer dan 1 000, zijn nog betrekkelijk dun gezaaid. Zo telde de jonge Antwerpse agglomeratie slechts

(7) Want er komen in België maar weinig werkelijke gans agrarische gemeenten voor, t.t.z. gemeenten, waar de bevolking enkel en uitsluitend van de landbouw leeft. In de meeste andere gemeenten — door ons gemakshalve *plattelandsgemeenten* genoemd — wonen niet alleen landbouwers en mensen wier werkzaamheden in nauw verband met de landbouw staan, maar ook handwerkers, handelaars en zelfs industrie-arbeiders.

drie gemeenten met een dichtheid boven 300 (Antwerpen, Berchem en Hemiksem). Alleen de Brusselse agglomeratie is reeds betrekkelijk aanzienlijker, maar ze telde niettemin slechts twaalf gemeenten met een dichtheid, die 300 overtreft (Brussel, Elsene, Anderlecht, Etterbeek, Ganshoren, Jette, Koekelberg, Laken, Molenbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek). Overig Brabant telt nog vijf gemeenten met een dichtheid boven 300 (Leuven, Tienen, Genepiën, Diest en Scherpenheuvel).

Merken we ten slotte op, dat slechts achtenzeventig Vlaamse gemeenten tot de klasse van meer dan 300 behoren, tegen 103 in het Waals gedeelte des lands. Daarentegen behelst het gebied in Binnen-Vlaanderen, dat we hierboven onderscheiden hebben, nagenoeg alle gemeenten met dichtheden begrepen tussen 200 en 300 inwoners per km² : dit gedeelte van Binnen-Vlaanderen, dat zich uitstrekt tussen Kortrijk-Roeselare en de Dender, was dus gewis een agrarisch gebied, maar het bezat zonder twijfel een groot aantal huisarbeiders, wat er de betrekkelijk hoge dichtheid verklaart.

IN 1880.

De in 1846 waargenomen hoofdtrekken van de bevolkingsgeografie zijn nog steeds daar. De twee grote onderverdelingen met 10 à 50 en met 50 à 200 inwoners per km² beslaan dezelfde ruimten. De eerste omvat nog immer de Ardennen, het Veen, de Famenne en de noordelijke helft van de Kempen; de tweede, overig België. In het eerste vak komen maar weinig veranderingen voor. Daarentegen heeft het tweede diepe wijzigingen ondergaan : de sterk bevolkte centra en zones, die zich in 1846 begonnen af te tekenen, zijn in 1880 tastbare werkelijkheid geworden, wat gepaard is gegaan met de industriële revolutie.

Inderdaad, de Waalse industriezone, die zich langs de Hene, de Samber, de Maas en de Vesder uitstrekt, heeft in 1880 vaste trekken aangenomen en haar eigenaardige structuurbestanddelen verkregen : de ontwikkeling is reeds zó ver doorgedreven, dat de Borinage en het gebied Centrum-Bekken van Charleroi thans duidelijk op de voorgrond treden, met daartussen de thans nog bestaande minder bevolkte en geïndustrialiseerde strook ten oosten van Bergen.

De nijverheidsgebieden van Luik en Verviers hebben zich ook ontwikkeld, zonder echter aaneen te groeien.

Dezelfde opmerking geldt voor de strook Zenne-Rupel-Antwerpen : de Brusselse en Antwerpse agglomeraties worden steeds groter, maar van aaneensluiting is nog geen sprake.

Anderzijds is de grenszone tussen Leie en Beneden-Hene, met dichtheden boven 300, steeds met dezelfde duidelijkheid aangegeven als in 1846.

Wat echter in 1880 het meest opvalt, is, dat het gebied met dichtheid van 200 à 300 in Binnen-Vlaanderen, in twee brokstukken begint uiteen te vallen, een westelijk, waarvan de Leie, en een oostelijk, waarvan de Dender en de Schelde van Gent tot de Rupel de lengteas vormen.

In feite is de bevolkingsdichtheid der gemeenten onder 200 gedaald daar waar de scheiding tussen de twee sectoren opgetreden is. Dit is waarschijnlijk het gevolg, enerzijds van de achteruitgang van de huisnijverheid op het platteland, anderzijds van de aanvang van de industriële concentratie, die zich in de twee nieuwe sectoren openbaart door de uitbreiding, vergeleken met 1846, van de vlakken op de kaart, die dichtheden van 300 à 1 000 inwoners per km² aanduiden.

IN 1900.

Men ontwaart geen verandering vergeleken met het jaar 1880, tenzij ten hoogste een toeneming van de wijzigingen, die in dit laatste jaar waargenomen werden. De nijverheidsgebieden van Hene-Samber-Maas-Vesder en Zenne-Rupel breiden zich dermate uit, dat enkele van de tot dan toe van elkaar gescheiden vakken tot een geheel samensmelten. Dit komt vooral

duidelijk te voorschijn in de Zenne-Rupelstrook, die voortaan tot een enkel gebied aaneengroeit en zelfs een verbinding met de Henegouwse industriezone begint te vertonen.

Daarentegen is het uiteenvallen van het gebied met 200 à 300 inwoners per km² in Binnen-Vlaanderen een voldongen feit : het westelijk en het oostelijk deel zijn thans duidelijk van elkander gescheiden; ieder volgt van nu af zijn eigen ontwikkelingsgang, zowel wat de gebiedsverruiming buiten de grenzen van het vroeger geheel als wat de dichtheidsgroei betreft; vergeleken met 1880 bezitten thans een groter aantal gemeenten dichtheden, die tussen 300 en 1 000 schommelen, enerzijds links en rechts van de Leie, anderzijds op beide oevers van de Dender. Te midden van de voornaamste kernen ontstaan stedelijke centra met dichtheden, die 1 000 overtreffen.

Geen verandering in de grenszone Leie-Beneden-Hene. Daarentegen verschijnen in de grote vakken met dichtheden van 50 à 200, hier en daar dichtheden van meer dan 200, vooral langs de kust, waar de reeks badplaatsen met hoge dichtheden op de voorgrond begint te treden.

Ofschoon ten slotte het grote vak der dichtheden van 50 à 200 zekere verliezen boekt, verruimt het zich in het noordelijk deel van de Antwerpse Kempen ten koste van het tweede vak der dichtheden onder 50.

Op te merken is ook het voortbestaan van de grens tussen de twee uitgestrekte vakken langs de zuidrand van de Condruische streek, een merkwaardig feit waarop de aandacht dient te worden gevestigd. Ten zuiden van deze grens is het vak met dichtheden van 10 à 50 nu ook op de kaart bezaaid met plekje, die een dichtheid opleveren van 50 à 200, maar hun geringe oppervlakte schaadt noch de individualiteit noch de samenhang van dit vak.

IN 1930.

In 1930 komt de voltooiing van de tijdens de vorige periode begonnen evolutie. De twee grote vakken zijn nog steeds aanwezig : het eerste, met dichtheden van 10 à 50, beperkt zich nu tot de sector van Hoog-België; het tweede, met dichtheden van 50 à 200, heeft de ganse Kempen opgeslorpt en laat reeds kernen met hoge dichtheden ontwaren in het Limburgse kolenbekken.

In de Waalse industriezone is er niet zozeer territoriale uitbreiding dan wel toename der dichtheden van meer dan 1 000. Dezelfde opmerking geldt voor de strook Zenne-Rupel-Antwerpen.

Anderzijds tekent zich steeds duidelijker de verbrokkeling af van het Vlaanderse geheel van 1846, een verbrokkeling, die men reeds in 1880 zeer goed bespeurt en die gepaard gaat met een voortdurende groei van het aantal gemeenten waarvan de dichtheden een klasse zijn gedaald.

Maar het merkwaardigste feit is wel het lot beschoren aan de twee sectoren, die uit het Vlaanders geheel van 1846 ontstaan zijn. De westelijke, in de Leie- en Mandelgebieden, is weliswaar ongeveer gebleven wat hij was in 1900. Maar de oostelijke heeft een grondige structuurwijziging ondergaan vergeleken met het jaar 1900; hij vormt nu de driehoek Gent-Antwerpen-Brussel, met hoge (300 à 1 000) en zelfs zeer hoge dichtheden (meer dan 1 000); deze driehoek zal zich trouwens mettertijd steeds scherper aflijnen.

Men kan zeggen, dat de stads- en industrie centra enerzijds, de zuiver landelijke gewesten anderzijds, thans duidelijk afgebakend zijn op de kaart van 1930. De structuur van de Belgische bevolkingsgeografie heeft haar huidige hoofdtekken verkregen, zoals blijkt uit het kaartje links beneden op blad 22.

BESLUIT.

Deze bondige ontleding der « veralgemeende » kaarten der verspreiding der bevolking per dichtheden, laat ons toe een zeker aantal belangwekkende gevolgtrekkingen te maken; deze zetten ons aan tot een grondiger studie van het vraagstuk, waarbij we tevens gebruik moeten maken van de gegevens der absolute bevolking.

Wat het meest de aandacht trekt in de evolutie der dichtheden, is het schier onveranderd voortbestaan in de grenzen van 1846 van de twee grote vakken met resp. dichtheden van 10 à 50 en 50 à 200. Het meest belangrijke van beide is overigens dat der dichtheden van 50 à 200, dat het ganse Belgische grondgebied beslaat ten noorden van de Veen-Famenedepressie en niet, zoals dikwijls beweerd wordt, ten noorden van de Hene-Samber-Maas-Vesdergleuf; m.a.w. de vlakten en laagplateaus van ons land. Het zou interessant zijn na te gaan of deze dichtheden overeenstemmen met bepaalde categoriën van de absolute bevolking per gemeente. Er zijn dus voldoende gronden om in een tweede gedeelte van deze Toelichting de gemeenteklassen te bestuderen, die vastgesteld werden op grond van de absolute bevolkingscijfers, overeenkomstig het inzicht en de oogmerken hierboven in het Voorwoord uitgedrukt.

Vooreerst dient echter de aandacht gevestigd op het volgende : de verbreiding der dichtheden laat blijken, dat grote uitgestrektheden van ons land sedert meer dan een eeuw demografisch verward zijn.

Daarentegen nemen de gebieden met bevolkingstoename een beperkter plaats in; maar vanaf 1846 reeds hebben ze zich opgebouwd op een goed afgebakend en goed gestructureerd netwerk; later zijn ze steeds groter geworden door randelijke aanwas, samengaande met de industriële revolutie, totdat dan uiteindelijk het tegenwoordig beeld tot stand kwam.

Deze regel biedt een merkwaardige uitzondering : het betreft het Vlaanders gebied, dat in 1846 een dichtheid van meer dan 300 vertoonde en integendeel uiteengevallen is tegenvolge van het geleidelijk verval van de overal verspreide huisnijverheid en de zegepraal van de industriële mechanisering en concentratie. Uit deze verbrokkeling zijn twee afzonderlijke vakken ontstaan, die voortaan ieder hun eigen individualiteit en structuur bezitten : enerzijds het Kortrijkse, ontstaan tengevolge van de steeds sterker geconcentreerde textielnijverheid; anderzijds de driehoek Gent-Antwerpen-Brussel, het echt demografisch zwaartepunt van België, dat zich ontplooid heeft onder de impuls van uiterst gunstige factoren : geografische ligging, economisch dynamisme, gepaard voor zekere delen met de diepgaande invloed van een oud industrieel verleden.

Onder de bestanddelen van de demografische structuur, die tot 1846 opklimmen, valt het honderdjarig voortbestaan op van de grensstrook Leie-Beneden-Hene, waarvan de demografische ontwikkeling te danken is aan economische aanvullingen van over de grens.

Ten slotte dienen twee nieuwe feiten vermeld, die ditmaal niet in het verleden wortelen : centra met hoge dichtheden langs de kust en in het Kempische kolenbekken, die zich pas onlangs ontwikkeld hebben.

* * *

Tweede Deel. — DE ABSOLUTE BEVOLKING.

Ondanks het belang, dat de studie van de bevolkingsdichtheden en hun verspreiding oplevert, moet toch vastgesteld worden, dat het begrip dichtheid maar al te zeer wordt beïnvloed door de uitgestrektheid der gemeenten : twee gemeenten met dezelfde oppervlakte kunnen inderdaad zeer uiteenlopende bevolkingscijfers bezitten. Vandaar de noodzakelijkheid ook de absolute bevolkingscijfers in overweging te nemen; ze vormen wat men een « administratief » feit zou kunnen heten. Dit is van groot practisch belang vooral in een land zoals België, waar de gemeentelijke autonomie als onaantastbaar geldt.

Met andere woorden, ofschoon de bevolkingsdichtheid — weliswaar een soms al te kunstmatig begrip — ons inlicht over de wijze waarop de bewoners verspreid zijn over een bepaald gebied, valt toch niet te loochenen, dat de meest praktische gevolgen in vele gevallen voortvloeien uit de absolute cijfers der bevolking per gemeente. Zo kan b.v. een nieuwe administratieve structurering beter uitgewerkt worden op de basis van absolute cijfers, die een getrouw beeld geven van de eenheden waar over-, of integendeel onderbevolking, waargenomen wordt.

Welnu, uit de studie van de dichtheidskaarten op blad 23 is gebleken, dat er in ons land grote uitgestrektheden voorkomen met aanzienlijke dichtheidsstabiliteit, streken die werkelijk verstarde zijn op demografisch gebied en die sedert meer dan een eeuw op opvallende wijze hun vroegere dichtheden hebben bewaard. Een enkele blik op de statistieken der absolute bevolkingscijfers laat onmiddellijk uitschijnen, dat deze streken de gemeenten omvatten met minder dan 2 000 inwoners; deze gemeenten zijn dus, op enkele uitzonderingen na, tot bevolkingsstagnatie gedoemd (zie Tabel I).

Maar deze wijdverspreide demografische bestendigheid betreft, zoals gezegd in het eerste deel, zowel de gebieden met dichtheden van 10 à 50 als die van 50 à 200. Het komt er bijgevolg op aan, op grond van de absolute bevolkingscijfers, precies vast te stellen tot welke klasse van numerieke belangrijkheid de gemeenten van deze gebieden behoren. Het blijkt klaar en duidelijk, dat de gemeenten met dichtheden beneden 200 bijna uitsluitend een uitgesproken of overwegend plattelandskarakter bezitten.

Gans anders is het geval der gemeenten met hoge en zelfs zeer hoge dichtheden, die stads- en industrie centra zijn en waaronder in het bijzonder de grote agglomeraties worden gerangschikt.

Zodoende wordt men ertoe gebracht het geval der plattelandsgemeenten en dat der steden en industrie centra afzonderlijk te behandelen.

Vooraleer tot de geografische studie van de absolute bevolking over te gaan voor de tijdstippen, die op de kaarten van blad 23 onderscheiden worden, is het noodzakelijk een paar opmerkingen te maken betreffende de wijze waarop de feiten zich nú voordoen. Inderdaad, de statistieken voor de huidige bevolking laten ons toe tamelijk verrassende vaststellingen te doen.

In de eerste plaats blijkt België een land met nogal aanzienlijke gemeenten te zijn, zelfs in de landbouwgewesten. Dit kenmerk uit zich theoretisch door het gemiddeld aantal inwoners per gemeente : zo waren in 1959 de 9 128 824 Belgen over 2 663 gemeenten verdeeld; het gemiddelde bevolkingscijfer bereikte dus 3 418 (in 1947 : 3 188), wat hoog is vergeleken met de gemiddelden van Frankrijk (1 150) en de Duitse Bondsrepubliek (1 850), maar wat laag is ten opzichte der gemiddelden van Nederland (9 939) en Italië (5 855).

In de hiernavolgende uiteenzettingen moet nooit uit het oog verloren worden, dat België ondanks zijn geringe uitgestrektheid een groot aantal gemeenten telt (2 521 in 1846, 2 663 in 1959), met trouwens zeer uiteenlopende oppervlakten : de grootste (Antwerpen) beslaat 13 939 ha, de kleinste (Warquignies) 55 ha.

Nochtans is het in België in het algemeen niet zozeer een kwestie van uitgestrektheid dan wel van numeriek belang. Men is het er inderdaad over eens, dat de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners — tenzij in uitzonderlijke gevallen — tot demografische stilstand zijn veroordeeld. Ze behoren trouwens merendeels tot agrarische of beboste streken, die buiten de industrialisatiebeweging zijn gebleven en meestal afzijdig van de grote stadscentra, aldus verstoken van de impuls, die ze van dergelijke centra zouden kunnen ontvangen. In zulke gevallen betreft het werkelijk een geografische onevenwichtige verhouding tussen stad en platteland, wat trouwens aan een gemis aan evenwicht op demografisch gebied beantwoordt.

* * *

De studie van deze bevolkingsgeografie heeft aanleiding gegeven om absolute bevolkingskaarten per gemeente op te maken voor de jaren, die gekozen werden voor de kaarten van blad 23. Zoals verder zal blijken heeft de vergelijking van deze kaarten met de dichtheidskaarten menig feit aan het licht gebracht, dat ook praktisch belang oplevert. De werkmethode was als volgt.

Voor ieder jaar, dat in blad 23 in aanmerking is genomen, werd de kaart getekend van de verspreiding van de absolute bevolking per gemeente; deze bevolking werd voorgesteld door cirkels, waarvan de oppervlakte evenredig is met de bevolkingscijfers gegroepeerd in de volgende klassen :

van	0 tot	1 000;
	1 000 tot	2 000;
	2 000 tot	5 000;
	5 000 tot	10 000;
	10 000 tot	15 000;
	15 000 tot	20 000;
	20 000 tot	25 000;
	25 000 tot	50 000;
	50 000 tot	100 000;
	100 000 en meer.	

Deze cirkels zijn in opdruk op een ondergrond, die de gebieden aangeeft overeenkomend met de vier grootheidsklassen van gemeenten, t.w. de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners, met 2 000 à 5 000 inwoners, met 5 000 à 25 000 inwoners en met meer dan 25 000 inwoners.

Deze gebieden drukken in feite dezelfde veralgemening uit als die welke uitgewerkt werd voor de dichtheidskaarten.

* * *

A. — STUDIE DER STATISTIEKEN EN KAARTEN. IN 1846.

In 1846 kan men de 2 521 gemeenten als volgt rangschikken : 1 997 met minder dan 2 000 inwoners (daaronder 1 303 met minder dan 1 000 inwoners), 412 met 2 000 à 5 000 inwoners, 104 met 5 000 à 25 000 inwoners en 8 met meer dan 25 000 inwoners (waaronder 2 met meer dan 100 000 inwoners) (*zie Tabel II*).

Kortom, vier vijfden der Belgische gemeenten tellen minder dan 2 000 inwoners, waaronder twee derden minder dan 1 000 inwoners.

Op de kaart van figuur 5 wordt hun verspreiding aangegeven door de neutrale kleur.

Ze vormen dus de grote meerderheid der Belgische gemeenten, zijn echter talrijker in Wallonië dan in het Vlaamse land. Een blik op de kaarten van figuren 6 à 9 laat duidelijk blijken, dat deze toestand tot heden zal blijven voortduren, maar meer uitgesproken in Wallonië dan in het Vlaamse land.

Zonder twijfel was in 1846 een dergelijke administratieve verspreiding der bevolking op basis der gemeente-eenheden gewettigd; maar men moet toegeven, dat deze gemeentelijke onderverdeling thans totaal verouderd is. Een dergelijke indeling in vakken, « die men als onderurbanisatie zou kunnen bestempelen, is het gevolg van een economische achterstand, maar het voortduren ervan wordt insgelijks een oorzaak van deze achterstand » (8).

(8) « ... que l'on pourrait appeler de sous-urbanisation, est le résultat d'un retard économique, mais sa persistance devient également une cause de retard. » J. FR. GRAVIER. — *Paris et le Désert français*, 2de herziene uitgave, Parijs, 1958, blz. 204.

De overeenstemming van figuur 5 met de dichtheidsverdeling, weergegeven door de synthetische kaart van figuur 1, is geenszins volmaakt. Ze bestaat weliswaar in Wallonië, maar in de Vlaamse gewesten komen grote verschillen voor. De gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners zijn er veel talrijker dan in het Waalse land. Daarenboven breiden ze zich ver over de grenzen uit van wat we het Vlaanders gebied der dichtheden van 200 à 300 hebben genoemd.

De 412 gemeenten, die tot deze klasse behoren — rood gekleurd op de kaart van figuur 5 — stemmen overeen met een hoge dichtheid in een landelijke gebied, waar de huisarbeid echter een grote rol speelt : getuige gans Vlaanderen (de Polders uitgezonderd), alsook zekere delen der Kempen; daarbij het Land van Herve en de Vesderstreek met hun textielhuisindustrie en het Land van Theux met zijn metaalnijverheid; dezelfde opmerking geldt voor de steenkolengebieden van Henegouwen.

De klasse van 5 000 à 25 000 inwoners vergezelt de vorige in haar geografische verbreiding en is vooral in het Vlaamse land vertegenwoordigd, van Poperinge tot Turnhout, maar sporadisch ook in Wallonië ten noorden van de Hene-Vesdergleuf en in deze laatste minder versnipperd dan in het Vlaamse land, waar ze tamelijk grote gehelen vormt, niet alleen in Vlaanderen, maar ook in de Kempen.

Op dit tijdstip bestaat er slechts zeer weinig stedelijke concentratie (8 gemeenten met meer dan 25 000 inwoners en 23 met 10 000 à 25 000), d.i. in het geheel slechts 31 gemeenten met meer dan 10 000 inwoners. Op deze 31 gemeenten telt Wallonië er slechts 6, wat hier reeds op dit ogenblik gans duidelijk een gemis aan evenwicht toont tussen stad en platteland. Daarentegen zijn de Vlaamse gewesten veel beter gestructureerd, met uitzondering nochtans van de Polders, de Kempen en het Hageland.

De cirkels in opdruk op de gekleurde vakken van figuur 1 doen andere overwegingen oprijzen, wanneer men de onderklassen der gemeenten, gegroepeerd naar hun numeriek belang, nader beschouwt.

In de groep der gemeenten met minder dan 2 000 inwoners, merkt men op, dat de cirkels, die de Haspengouwse gemeenten met minder dan 1 000 inwoners voorstellen, nagenoeg steeds overeenstemmen met weinig uitgestrekte gemeenten; dezelfde kleine cirkels vindt men tamelijk systematisch terug ten zuiden van de Samber-Maasvallei, alhoewel het hier integendeel om gemeenten gaat met grote oppervlakte. Deze opmerking geldt ook voor de Polders en voor de Kempen. In Binnen-Vlaanderen daarentegen overwegen in het gebied, aangeduid door de neutrale kleur, eerder cirkels van 1 000 à 2 00 inwoners, wat een bevestiging is van het hierboven aangegeven feit betreffende het evenwicht stad-platteland.

De vergelijking der figuren 1 en 5 brengt nog andere feiten aan het licht.

Het Vlaams gebied met dichtheden van 200 à 300 vertoont in figuur 5 een uiterst afwisselend en onregelmatig beeld. Het zuidoostelijk vierde (Tussen-Schelde-en-Dender) bestaat uit kleine gemeenten met minder dan 2 000 inwoners (neutrale kleur), maar het overige is integendeel samengesteld uit belangrijke gemeenten met 5 000 à 25 000 inwoners; ze vormen grote vlakken op de kaart, die buiten het Vlaanders gebied der dichtheden van 200 à 300, in de zone der dichtheden beneden 200, vergezeld worden door een krans van gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners.

Een andere opmerking betreft de aanwezigheid, in de zone der dichtheden beneden 200, van een meerderheid van gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners, gegroepeerd in grote vlakken in de Kempen en aan de grens Kempen-Gemengde streken (Hageland enz.), van de Rupel tot de Demer bij Hasselt.

En opmerkingen van dezelfde aard zou men verder kunnen doen in andere geografische onderverdelingen van ons land.

Dit alles onderlijnt de tegenstellingen, die er kunnen bestaan in de bevolkingsgeografie, naargelang men de dichtheid of de absolute bevolking per gemeente beschouwt.

Hoe het ook zij, de studie van de kaarten der absolute bevolking per gemeente schijnt wel veel beter enerzijds de tekortkomingen van een aanvechtbare gemeentelijke onderverdeling in het licht te stellen en anderzijds het belang van zekere gemeenteklassen, die men in aanmerking zou kunnen nemen met het oog op een politiek van betere administratieve indeling.

IN 1880.

Zoals blijkt uit de Tabellen II en III, is, ondanks de vermeerdering der Belgische bevolking — 5 520 009 inwoners in 1880 tegen 4 337 196 in 1846 — het aantal gemeenten met 2 000 inwoners met 43 eenheden afgenomen (ondanks het oprichten van 62 nieuwe gemeenten ten koste van de reeds bestaande); maar hun totale bevolking vertegenwoordigt nog steeds nagenoeg een derde (31,64 %) van de Belgische bevolking en hun aantal nog immer ongeveer vier vijfde van het totaal aantal gemeenten.

Naar de statistieken zijn slechts 105 gemeenten in een andere klasse overgegaan, wat wel het bewijs oplevert, dat de bestuurlijke geografie van de bevolking maar weinig verandering heeft ondergaan in het tijdsbestek 1846-1880. De wijzigingen betroffen meestal de gemeenten met minder dan 2 000 en met 2 000 à 5 000 inwoners. Het verschijnen van nieuwe gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners heeft slechts plaats gegrepen in een paar alleenstaande gevallen in Wallonië, in veel sterkere mate daarentegen in het Vlaamse land door zijdelingse aanwas der in 1846 bestaande gebieden met overeenkomstige klasse.

Kortom, de van verre meest belangrijke groep blijft dus in 1880 die der gemeenten met minder dan 2 000 inwoners, wat trouwens tot heden zal blijven voortduren. Deze bestendigheid gedurende een ganse eeuw zal in latere perioden begunstigd worden door de bouw van het dichte Belgische spoorwegnet en door het invoeren van de abonnementen en in het bijzonder van de weekabonnementen, die de dagelijkse verplaatsingen van het platteland naar de steden en de industriecentra niet alleen mogelijk maakten, maar ze ook ten zeerste bevorderden.

In 1880 leefden 3 143 232 mensen in de gemeenten met minder dan 5 000 inwoners, d.i. 57,04 % en 2 376 777 in die met meer dan 5 000 inwoners of 42,96 % (Tabellen II, IV en V).

De vergelijking der figuren 5 en 6 toont enerzijds de onbeduidendheid der wijzigingen, die zich tussen 1846 en 1880 hebben voorgedaan ondanks de merkelijke toename der Belgische bevolking, en anderzijds in tegenstelling daarmee de zeer opvallende veranderingen uitgedrukt door de kaart der dichtheden in 1880.

De neutrale tint bedekt nog immer dezelfde grote oppervlakte als op de kaart voor 1846 (fig. 5), alhoewel deze thans wat meer bezaaid is met gemeenten of groepjes gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners.

Nochtans zijn er enkele opvallende wijzigingen te constateren, die van belang zijn voor de latere grote stads- en industrieagglomeraties, waarvan de ontwikkeling thans werkelijk aanvangt, zoals van de kaart voor 1880 kan worden afgelezen.

Dit is meer bepaald het geval voor de Brusselse, Antwerpse en Luikse agglomeraties en nog meer voor die van Charleroi en voor de Borinage.

Het gaat hier om de grote gebeurtenis van dit tijdstip, n.l. het vertrekpunt van de ontwikkeling der grote agglomeraties in verband met de gevolgen van de industriële revolutie, zoals trouwens aangeduid is door de dichtheidskaart van figuur 2.

Daarentegen is er weinig of geen verandering waar te nemen tussen 1846 en 1880 voor de overige delen van België, zowel wat de klasse van minder dan 2 000 als die van 2 000 à 5 000 betreft, niettegenstaande aanzienlijke wijzigingen der dichtheden in de streken, die tot deze klassen behoren.

IN 1900.

Ondanks de bevolkingsaanwas in het Rijk na 1880 (6 693 548 inwoners in 1900 tegen 5 520 009 in 1880), laat de geografische verspreiding per gemeentegroepen (zie kaart van fig. 7) maar betrekkelijke weinig verandering zien ten opzichte van 1880.

Het grote gebied met neutrale kleur blijft nagenoeg ongewijzigd op deze kaart. M.a.w. de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners beslaan nog steeds ongeveer dezelfde oppervlakte in België. Maar bestendigheid is slechts voor Wallonië werkelijk kenschetsend. In het Vlaamse land is deze bestendigheid zichtbaar aangetast, vooral in de Kempen en aan de kust.

In het Waalse land tekent zich in het bijzonder in de Hene-Vesderindustriezone ieder der bekende hoofdsectoren voorgoed op duidelijke wijze af; het toenemen van het aantal gemeenten van 5 000 à 25 000 inwoners komt er thans goed tot uiting en er treden zelfs verscheidene gemeenten op met meer dan 25 000 inwoners.

Een beetje ten noorden, maar vooral ten zuiden, vertonen daarentegen de gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners een duidelijke neiging tot stabilisering, ja zelfs tot lichte regressie.

In het Vlaamse gedeelte des lands, buiten de kuststrook en de Kempen, bestaat de enige verandering in een geringe toename van het aantal gemeenten met 5 000 à 25 000 inwoners, in overeenstemming met een ongeveer evenredige afname van het aantal gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners.

Ten slotte een laatste vaststelling : de toenemende groei van de grote stadsagglomeraties van Brussel, Antwerpen, Luik en Charleroi.

Indien men nu de gegevens der Tabellen II en IV van naderbij beschouwt, dan bemerkt men, dat het aantal gemeenten met minder dan 2 000 inwoners van 1 954 eenheden tot 1 890 terugloopt, wat een verlies van 64 eenheden of 2,43 % betekent.

Het aantal gemeenten met 2 000 à 25 000 inwoners vermeerderd integendeel met 37 eenheden voor die met 2 000 à 5 000 en met 35 eenheden voor die met 5 000 à 10 000 inwoners. Er treden thans zes nieuwe gemeenten op met meer dan 50 000 inwoners; het is de sterkste vermeerdering, die in de loop der beschouwde tijdperken in deze klasse waargenomen wordt. De krachtige urbanisatiebeweging komt evenzeer tot uiting in Tabel I. Men bemerkt hier, dat de gemeenten met 25 000 à 100 000 inwoners van een totaal van 481 924 in 1880 overgaan tot 868 940 in 1900 en die met meer dan 100 000 inwoners van 586 172 tot 774 410.

Naar de gegevens van Tabel V, neemt in de verscheidene provincies — met uitzondering van Limburg, Luxemburg en Namen — de bevolking van het totaal der gemeenten met meer dan 5 000 inwoners met ongeveer 10 % toe, terwijl in tegenovergestelde zin het aantal inwoners der gemeenten met minder dan 5 000 in dezelfde evenredigheid daalt.

Tabel III doet deze twee feiten treffend uitkomen. Enerzijds heeft Henegouwen practisch geen verandering ondergaan wat het aantal gemeenten met minder dan 2 000 inwoners betreft en het totaal bevolkingscijfer blijft ongewijzigd. Anderzijds vermeerderd in de provincie Luik de bevolking der gemeenten van deze klasse in aanzienlijke mate, hoewel het aantal gemeenten er afgenomen is (258 tegen 273) : 299 299 tegen 222 376.

IN 1930.

In 1930 blijft de zone der neutrale kleur bijna uitsluitend tot Wallonië beperkt. Hoogstens treft men ze sporadisch aan in de Zeepolders, alsook hier en daar in het centrum der Limburgse en Antwerpse Kempen, in het Hageland en tussen de Schelde en de Dender.

Daarentegen bezet ze nog steeds een duidelijk afgetekende en omvangrijke plaats in het Waals gedeelte van het land. Vooral ten zuiden van de Hene-Vesdergleuf, waar volledige stagnatie heerst : het gaat steeds over het gebied der gemeenten met minder dan 2 000 en met minder dan 1 000 inwoners.

Wat de dalgleuf zelf betreft, die neemt uitbreiding, vooral in de randgebieden. Dat was reeds het geval in 1900, maar komt nog beter te voorschijn in 1930, in het bijzonder in Henegouwen en in de streken van Luik en Verviers.

In de Vlaamse gewesten neemt ieder der klassen tussen 2 000 en 5 000 inwoners ongeveer dezelfde plaats in, waarbij opgemerkt moet worden, dat deze klasse een zichtbare aangroei vertoont.

Een merkwaardige vaststelling betreft het geval van de Vlaamse blok van de kaart der dichtheden : deze blok ondergaat een verbrokkeling, zichtbaar in de kaarten der figuren 2 (1880), 3 (1900) en 4 (1930). Er is geen spoor van deze verbrokkeling op de overeenkomstige kaarten 6, 7 en 8 der absolute bevolking : eens te meer komt hier een totaal onderscheid voor tussen de geografische uitdrukking van de verspreiding der bevolking naar de dichtheden en naar de absolute cijfers.

Ten slotte nog het volgende : 1900 wees de toename aan van het aantal gemeenten met meer dan 25 000 inwoners; 1930 bevestigt dit verschijnsel voorgoed; het treedt vooral op de voorgrond in de agglomeraties van Brussel en Antwerpen en in mindere mate in die van Luik, Charleroi en Gent.

Inderdaad, Tabel II toont, dat de gemeenten met meer dan 25 000 inwoners van 25 tot 39 eenheden opschuiven (12 gemeenten meer voor de klasse van 25 000 à 50 000, 1 voor de klasse van 50 000 à 100 000 en 1 voor de gemeenten met meer dan 100 000 inwoners). Slechts het aantal gemeenten in de klasse met minder dan 2 000 inwoners neemt af; er zijn er nog maar 660 met 1 000 à 2 000 inwoners tegen 705 in 1900. Daarentegen vermeerderd het aantal gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners van 500 tot 525 en dat der gemeenten met 5 000 à 10 000 inwoners van 139 tot 179.

Wat de absolute bevolking betreft, wonen, te oordelen naar Tabel I, in de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners slechts 1 579 151 mensen of 19,51 %, een cijfer, dat ditmaal overtroffen wordt door de gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners (1 619 170 of 20,01 %).

De bevolkingsconcentratie komt zeer goed tot uiting in de gemeenten met 25 000 à 100 000 inwoners, die van 12,98 % tot 17,30 %, d.i. tot 1 399 566 inwoners stijgen.

De gemeenten met meer dan 100 000 inwoners bereiken ook hun maximum op dit tijdstip (939 517 inwoners of 11,61 %). Van dit ogenblik af neemt de ontvolking der stadscentra een aanvang ten gunste der randgemeenten.

De meest « geürbaniseerde » provincies zijn ontegenzeggelijk Antwerpen, Brabant en Henegouwen (Tabel V : bevolking der gemeenten met 5 000 inwoners en meer : resp. 79,88 %, 71,09 % en 60,81 %); het minst zijn het de provincies Luxemburg en Namen (7,60 % en 24,34 %). Op te merken valt nog de evolutie der provincie Limburg, die van 16,02 % in 1900 opschuift naar 35,26 % in 1930, en de geringe wijziging in de provincie Luik. De gemeenten met minder dan 2 000 inwoners (zie Tabel III) zijn het talrijkst in de provincie Namen, Henegouwen en Luik; deze gemeenten, die wat het ganse Rijk betreft 5,44 % van hun bevolking hebben verloren, vertonen afname in de provincies Luik en Limburg (van 36,22 % tot 23,30 % en van 52,79 % tot 36,40 %). Luxemburg blijft ver aan de spits in de lijst der provincies met plattelandskarakter (74,11 %), gevolgd door de provincie Namen (58,23 %).

* * *

Getrouw aan het doel waarvan wordt gewaagd in het Voorwoord, hebben wij de studie van de evolutie voortgezet tot het jaar 1959, ten einde zo diep mogelijk in te gaan op een dubbel en thans belangrijk praktisch probleem : enerzijds het probleem van het evenwicht stad-platteland en anderzijds het vraagstuk opgeworpen door de dringende noodzakelijkheid van een ruimtelijke herordening der gemeentelijke grondgebieden, met als doel de minimale

bevolking vast te stellen verenigbaar met de gemeentelijke uitrustingsmogelijkheden, die door de huidige maatschappij wordt geëist.

IN 1959.

Tijdens dertig jaren heeft Wallonië geen verandering ondergaan, zelfs niet in de industriezone van Hene-Vesder, tenzij hier en daar, waar men op een geringe teruggang wijzen kan. Voor het overige is er *statu quo* wat de verspreiding der gemeenten betreft gegroepeerd naar hun inwonertal.

In het Vlaamse land vertonen de Kempen een algemene toename van het numeriek belang der bevolking in de gemeenten, wat nauw samenhangt met de ontwikkeling van de steenkolenindustrie en ook van andere nijverheden, alsmede met een demografische toestand, waarvan in Europa slechts de weerga gevonden wordt in het zuidoostelijk deel van Nederland. Een tweede feit trekt de aandacht in 1959, n.l. de definitieve omlijning van de driehoek Gent-Brussel-Antwerpen, zoals figuur 9 duidelijk laat blijken : deze driehoek was reeds zichtbaar in de dichtheidskaart van 1930 (fig. 4), echter nog niet in de kaart der absolute bevolking in 1930 (fig. 7).

Eindelijk *statu quo* vergeleken met het jaar 1930 voor overig Vlaanderen en voor de kuststrook, die zich nog beter individualiseert dan in 1930, een gevolg van de bevolkingsconcentratie in een ononderbroken rij badplaatsen.

We zullen constateren, dat de gedetailleerde studie der statistieken veel interessante bijzonderheden doet aan het licht komen.

In werkelijkheid doet zich einde 1959 de verdeling als volgt voor (zie Tabel I) : 15,38 % van de bevolking (1 404 739) verblijft in de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners (ten getale van 1 729); 55 %, dus meer dan de helft (5 020 410), in die van 2 000 à 25 000 inwoners (ten getale van 842); 29,62 % of meer dan een vierde (2 703 675) in die met meer dan 25 000 inwoners (ten getale van 49).

De Algemene Volkstelling van 1947 geeft als percentages voor dezelfde klassen resp. 17,67 % (in plaats van 15,38 %), 52,70 % (in plaats van 54,67 %) en 29,63 % (in plaats van 29,62 %) aan. Er valt een strekking tot betere bezetting der gemeenteklassen van 2 000 à 25 000 inwoners waar te nemen, ten koste der klasse met minder dan 2 000 inwoners.

Indien men de klassen, die een aanwinst vertonen — die met meer dan 2 000 inwoners — nader beschouwt, dan stelt men vast, dat een vijfde van de Belgische bevolking (18,61 %) in 1959 in de gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners (ten getale van 538) verblijven en een derde (36,39 %) in de gemeenten met 5 000 à 25 000 inwoners (ten getale van 347).

In 1947 waren deze percentages resp. 19,61 % en 33,10 %.

De toenemende belangrijkheid van deze gemeenteklassen in België is nog scherper tot uiting gekomen in een tamelijk jong verleden, zoals blijkt uit de evolutie van het aantal gemeenten gegroepeerd naar klassen van numeriek belang tussen 1846 en 1959 (Tabellen I, II en IV).

Inderdaad is het aantal gemeenten met minder dan 2 000 inwoners (Tabellen II en IV) met bijna 100 eenheden afgenomen, maar hun bevolking vertegenwoordigt nog 65 % der totale bevolking; het aantal gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners heeft weinig verandering ondergaan, maar voor die met 5 000 à 25 000 inwoners is er toename van 72 eenheden, wat 2,97 % meer maakt.

Tien gemeenten zijn overgegaan tot de klasse van 25 000 tot 100 000 inwoners, terwijl *statu quo* waargenomen wordt voor die van meer dan 100 000 inwoners. Wat hun totaal bevolkingscijfer betreft, hebben de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners bijna 175 000 mensen verloren, terwijl die met 2 000 à 5 000 er bijna 78 000 gewonnen hebben.

De aanzienlijkste toeneming bieden de drie volgende klassen : van 5 000 à 10 000 (400 000 meer), van 10 000 à 25 000 (366 000 meer) en van 25 000 à 100 000 inwoners (440 000 meer). Maar de ontwikkeling is thans omgekeerd voor de gemeenten met meer dan 100 000 inwoners, daar ze meer dan 75 000 mensen verliezen en nu nog slechts 9,8 % van 's Rijks bevolking omvatten (*Tabel I*).

Naar *Tabel V* bekleden de provincies Antwerpen, Brabant en West-Vlaanderen een plaats, die boven het gemiddelde van het land (66 %) ligt wat betreft de bevolking wonende in de gemeenten met meer dan 5 000 inwoners. Indien men de kleinste waarden beschouwt, vindt men die natuurlijk in de provincies Namen (26,62 %) en Luxemburg (11,90 %); hoewel deze laatste sedert 1930 vooruitgegaan is van 7,60 % tot 11,90 %, blijft ze niettemin verreweg de minst « geürbaniseerde » onder de Belgische provincies.

Tabel III toont aan, dat 15,38 % van de Belgische bevolking in 1959 in plattelandsgemeenten gehuisvest waren; sedert 1930 is daar de bevolking met 4,13 % teruggelopen. Het rythme van deze afname, die haar maximum bereikt had tussen 1880 en 1900 (0,33 % per jaar), heeft na een stilstand tussen 1930 en 1947 (0,1 %), weer een tamelijk vlugge gang aangenomen (0,2 %) sedert het einde van de laatste oorlog.

Men kan zich afvragen of er een grens aan deze regressie bestaat en of de plattelandsgemeente tot algehele verdwijning is gedoemd. De cijfers voor de provincie Antwerpen (2,89 %) schijnen aan te wijzen, dat een zeer laag peil kan worden bereikt, zonder dat het onbetwistbaar agrarisch karakter daarom verloren gaat : in de arrondissementen Mechelen en Turnhout zijn talrijke gemeenten met hoge bevolkingscijfers ondanks alles landbouwgemeenten gebleven, niettegenstaande ze in grote mate tevens woon- en forensengemeenten zijn geworden.

* * *

Voor 1959 werden de gemeenten over een groter aantal grootheidsklassen en per arrondissement verdeeld (zie *Tabel VI*).

Deze verdeling toont o.m. in de klasse der gemeenten met minder dan 2 000 inwoners een duidelijk overwicht van de gemeenten met minder dan 1 000 inwoners (1 181 tegen 548 gemeenten met 1 000 à 2 000 inwoners).

De arrondissementen waar het verschijnsel zich voordoet, zijn de volgende (gerangschikt naar hun evenredig belang) : in Wallonië, de dertien arrondissementen Dinant, Borgworm, Philippeville, Neufchâteau, Marche, Aat, Thuin, Hoei, Doornik, Aarlen, Bastenaken, Namen en Nijvel en in het Vlaams gedeelte, de arrondissementen Veurne, Tongeren en Leuven. We stippen ook aan, dat het arrondissement Roeselare geen enkele gemeente van deze klasse bevat, terwijl de arrondissementen Turnhout, Tielt en Sint-Niklaas er slechts een enkele bezitten.

De klasse van 2 000 à 5 000 inwoners heeft practisch hetzelfde belang als die van 1 000 à 2 000 (538 gemeenten voor het Rijk). Zij telt meer dan een derde der gemeenten in de arrondissementen Turnhout, Kortrijk, Roeselare, Tielt, Aalst, Dendermonde, Eeklo en Sint-Niklaas. In absolute cijfers bezitten de arrondissementen Brussel en Leuven er het meest (41 en 35).

We stellen daarenboven vast, dat slechts deze eerste drie klassen aanwezig zijn in de arrondissementen Marche, Neufchâteau, Virton en Philippeville. Het arrondissement Bastenaken heeft slechts een enkel centrum met 5 000 à 10 000 inwoners, de arrondissementen Diksmuide, Dinant en Borgworm twee, Veurne vier.

De gemeenten met 5 000 à 10 000 inwoners zijn bijzonder talrijk in de arrondissementen Antwerpen, Turnhout, Brussel, Gent en Luik.

De klassen boven 10 000 inwoners zijn natuurlijk hoe langer hoe minder bezet. Naar onze mening, moet de werkelijke grens van het stedelijk karakter hier getrokken worden. De

gemeenten met 10 000 à 15 000 inwoners komen vooral voor in de arrondissementen Antwerpen, Brussel, Brugge, Charleroi en Luik. Voor het arrondissement Brugge, buiten de gemeente Brugge, betekent deze bevolkingsgroep een hoogtegrens; voor het arrondissement Aarlen insgelijks en hier bestaat slechts een enkele gemeente van deze klasse.

Van de gemeenten met 15 000 à 20 000 inwoners zijn er nooit meer dan twee per arrondissement. Net zoals in de volgende klasse, die van 20 000 à 25 000; deze schijnt slechts een tussenstadium te zijn in een evolutiereeks, die tot de klasse van 25 000 à 50 000 leidt. Deze bezit een groter aantal gemeenten (32 voor het Rijk); ze zijn nogal talrijk in de arrondissementen Antwerpen en Brussel, terwijl ze telkens in de arrondissementen Turnhout, Leuven, Kortrijk, Roeselare, Aalst, Oudenaarde, Sint-Niklaas, Charleroi, Bergen, Doornik, Verviers, Hasselt en Namen — dus in een derde der arrondissementen — de meest belangrijke gemeenten uitmaken.

Alleen in de arrondissementen Antwerpen, Mechelen, Brussel, Brugge en Oostende komen gemeenten voor met 50 000 à 100 000 inwoners (12, waaronder 7 in het arrondissement Brussel). Ten slotte zijn de gemeenten met meer dan 100 000 inwoners nog slechts ten getale van vijf (Antwerpen, Brussel, Schaarbeek, Gent en Luik).

Uit dit alles kan men besluiten, dat een groep van 5 000 inwoners een eerste aannemelijk minimum is voor de Belgische gemeenten; verder komen dan de groepen van 10 000 en 15 000 inwoners in aanmerking; de gemeenten met 25 000 inwoners vormen een derde categorie, terwijl de laatste van 100 000 inwoners de drempel vormt, die maar moeilijk bereikt wordt.

Uit Tabel VII, die de verdeling der bevolking per gemeentegroepen aanduidt, blijkt dat in het arrondissement Antwerpen, de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners samen slechts een uiterst gering aantal zielen tellen (0,10 % en 0,87 %), terwijl de gemeenten met meer dan 25 000 inwoners 60,98 % der bevolking omvatten.

Buiten het arrondissement Antwerpen wordt dit verschijnsel nog maar aangetroffen in het arrondissement Brussel (67,22 %), hier met een overwicht van de gemeenten met 50 000 à 100 000 inwoners (33,99 %). Het arrondissement Gent telt slechts 35,04 % van zijn bevolking in dezelfde klassen, maar er komt geen enkele gemeente voor noch in de klasse van 25 000 à 50 000 noch in deze van 50 000 à 100 000 inwoners. Men ontwaart hier bijgevolg een onevenwichtige verhouding tussen de voornaamste stad en het overige gebied. Slechts in de arrondissementen Aalst, Oudenaarde en Sint-Niklaas duiken gemeenten op met 25 000 à 50 000 inwoners. Het arrondissement Luik vertoont een beter evenwicht, hoewel zijn gemeente met meer dan 100 000 inwoners 25,68 % van de bevolking concentreert. Een gemis aan evenwicht in tegenovergestelde zin komt duidelijk te voorschijn in de arrondissementen Aat (49,81 % der bevolking in de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners), Leuven (44,24 %), Hoei (50,00 %), Borgworm (71,55 %), Tongeren (41,44 %), Bastenaken (73,31 %), Marche (82,76 %), Neufchâteau (70,15 %), Virton (69,39 %), Dinant (71,57 %) en Philippeville (83,39 %). Dit is ook waar, hoewel in mindere mate, voor de arrondissementen Nijvel (36,40 %) en Namen (37,80 %).

Deze onevenwichtige verhouding kan natuurlijk het gevolg zijn van twee totaal verschillende verschijnsels : ofwel gaat het om een onvoldoende dichtheid zoals in de Ardense arrondissementen, ofwel om een te ver doorgedreven verbrokkeling in gemeenten zoals in het arrondissement Borgworm.

Deze toestanden vorderen totaal verschillende oplossingen; enerzijds moeten de gemeenten opnieuw gegroepeerd worden in ruimere bestuurlijke eenheden, anderzijds zouden de inwonertallen, in absolute cijfers, moeten vergroot worden of de inwoners opnieuw gegroepeerd worden in oordeelkundig gekozen centra.

Voor de gemeenten, die 2 000 à 5 000 mensen tellen, wordt het minimum door het arrondissement Antwerpen bereikt. Wat de hoogste waarden betreft, ze bevinden zich in het

arrondissement Diksmuide (37,57 %), waar ze trouwens het overwegend element vormen. Zo ook in de arrondissementen Aalst (35,59 %), Aat (36,80 %), Nijvel (26,06 %), Eeklo (29,26 %), Hoei (28,28 %), Verviers (30,68 %) en Aarlen (30,77 %).

De volgende klasse van 5 000 à 10 000 inwoners bereikt het maximum in de arrondissementen Turnhout (31,93 %), Roeselare (33,29 %), Veurne (55,70 %), Zinnik (35,69 %), Thuin (29,56 %) en Maaseik (39,94 %).

De gemeenten met 10 000 à 15 000 inwoners spelen een bijzonder belangrijke rol in de arrondissementen Brugge, Tielt, Eeklo, Bergen en Aarlen.

De arrondissementen Dendermonde en Eeklo hebben meer dan 20 % van hun bevolking in de gemeenten met 15 000 à 20 000 inwoners. In de andere arrondissementen is deze klasse reeds niet meer vertegenwoordigd ofwel groepeerde ze niet meer dan 15 % of dikwijls zelfs minder dan 10 % van de bevolking.

* * *

Als besluit kan men zeggen, dat de Belgische bevolking een nog al hoge dichtheid, maar tevens een vrij grote verspreiding vertoont.

De verbreiding schijnt tamelijk evenwichtig verdeeld, het zuidoosten nochtans uitgezonderd.

De randgebieden bieden de geringste dichtheden. De evolutie van hun dichtheden zou de integratie van België in een internationaal complex kunnen bevorderen.

België is een land van middelgrote en kleine steden; ze liggen op korte afstand van elkaar, wat aan hun regionale betekenis afbreuk doet. Brussel was het zwaartepunt van het land : het wordt het hoe langer hoe minder.

De respectievelijke structuren in de Vlaamse en Waalse delen des lands hebben een zeer verschillend karakter. Ze vergen bijgevolg maatregelen van zeer uiteenlopende aard.

In de ontwikkeling van ons land, uit het standpunt der localisering van de bevolking, is de concentratiebeweging geschied overeenkomstig de wet van Levasseur, nl. « de aantrekkingskracht der menselijke groepen is in het algemeen rechtstreeks evenredig met hun massa ».

B. — INTERPRETATIE DER FEITEN.

Om deze vastgestelde feiten te kunnen interpreteren, schijnt het logisch vooreerst de toestand na te gaan in de plattelandsgebieden — en in het bijzonder het geval der gemeenten met minder dan 2 000 inwoners en met 2 000 à 5 000 inwoners — en vervolgens in de stedelijke sector.

In de plattelandsgebieden.

Laat ons aanvangen met op te merken, dat op het platteland het aantal inwoners per gemeente, meer dan in de agglomeraties, een kwestie is van oppervlakte.

Het staat aldus buiten kijf, dat noch het reliëf, noch het klimaat, noch de bodem verantwoordelijk zijn voor de beschreven toestanden. Daarentegen speelt de grootte der landbouwbedrijven — anders gezegd de agrarische verbroekeling — ontegenzeggelijk een belangrijke rol : het aantal inwoners is, bij gelijke oppervlakte, aanzienlijker in de gebieden met overheersende kleinbedrijven — zoals in Binnen-Vlaanderen — dan in die met een overwicht van middelgrote en grote boerderijen — zoals in Haspengouw en Condroz.

Maar dit alles verklaart niet waarom de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners teruglopen en die met 2 000 à 5 000 stilstand of zelfs een zekere vooruitgang vertonen.

Dit is, tenminste gedeeltelijk, te wijten aan de agrarische concentratie, t.t.z. de aan gang zijnde vermindering van het aantal kleine bedrijven ten voordele van de middelgrote en grote. En dit komt veel beter tot uiting in de kleine gemeenten, o.a. in de gemeenten met minder dan 2 000 inwoners. En waarom niet in dezelfde mate in de gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners? Dit hangt gedeeltelijk samen met sociale factoren, t.w. de natuurlijke loop der bevolking en de vestigingsbewegingen, en misschien wel het meest met deze laatste.

De natuurlijke loop der bevolking (overschot der geboorten op de sterften) heeft weliswaar een merkelijke invloed uitgeoefend op het aantal inwoners en hij doet zich nog gelden in bepaalde gevallen, maar deze invloed vermindert geleidelijk, terwijl die der vestigingsbewegingen zich hoe langer hoe sterker laat gevoelen, vooral in de gemeenteklassen van minder dan 2 000 en van 2 000 à 5 000 inwoners.

Daarentegen blijken, zoals we later zullen aantonen, de pendelbewegingen, de dagelijkse verplaatsingen van de arbeidskrachten, die zo vaak voorkomen in België, de oorzaak te zijn van de geringe ontwikkeling der grote stads- en industrieagglomeraties en bijgevolg moet daaraan het numeriek belang toegeschreven worden van de gemeenten behorende tot de klassen van minder dan 2 000 en van 2 000 à 5 000 inwoners.

De gemakkelijkheid, de snelheid, de lage prijzen der openbare verkeersmiddelen, het toenemen van de persoonlijke verkeersmiddelen (auto's, motors, fietsen), de gehechtheid van de Belg aan zijn landelijk milieu, dit alles heeft voor gevolg, dat een groot aantal plattelandsgemeenten of randgemeenten der grote steden belangrijker zijn, dan ze eigenlijk zouden moeten zijn gezien de natuurlijke voorwaarden van hun omgeving.

Ten slotte is in zekere gebieden — gans bijzonder in de provincies Namen en vooral Luxemburg — de numerieke achteruitgang der gemeenten met minder dan 2 000 inwoners en zelfs die met 2 000 à 5 000 inwoners te wijten aan de definitieve verhuizingen (emigratie): we bedoelen de welbekende uittocht der Ardense bevolking, die sedert 1910 waargenomen wordt.

Hoe het ook zij, de gemeenten met 2 000 à 5 000 inwoners vormen niettemin een groep, die bevoordeligd is op een demografisch standpunt, met in 1959 een geboortecijfer van 18,95 ‰ (het Rijk : 17,60 ‰), een sterftcijfer van 10,60 ‰ (het Rijk : 11,34 ‰), een vestigingsbewegingscijfer van — 0,15 (het Rijk : — 0,76). Kortom, deze groep, die een bevolking telt van 1 842 002 inwoners, dus een vijfde van de totale bevolking van het Rijk, bezit inderdaad het hoogst algemeen accrèscijfer in België, d.i. 8,19 (het Rijk : 5,50). Zij vormt waarlijk de evenwichtige schakel tussen stad en platteland.

* * *

In de stedelijke sector.

Met stedelijke sector bedoelen we hier de gemeenten met meer dan 5 000 inwoners en meer bepaald de grote agglomeraties.

Deze sector, verreweg de belangrijkste, omvat inderdaad einde 1959 in het geheel 5 750 507 mensen, d.i. bijna twee derde van de Belgische bevolking (precies 62,9 %).

En toch zijn er in België slechts vijf gemeenten, die meer dan 100 000 inwoners tellen (in 1959, Antwerpen 259 658, Brussel 170 249, Gent 160 265, Luik 156 362 en Schaarbeek 117 904 inwoners) met een totale bevolking van 864 438 zielen, d.i. 9,4 % van de Belgische bevolking. Wat misschien een beetje te vlug heeft doen beweren, dat België tot een der Europese landen behoort, die het armst zijn aan grote steden. Dit is ontegenzeggelijk waar ten opzichte van Engeland, maar veel minder vergeleken met Frankrijk, dat slechts achtentwintig agglomeraties met meer dan 100 000 inwoners telt, d.i. vijfmaal meer dan bij ons voor een totale bevolking, die een beetje geringer is dan vijfmaal de onze.

Maar in plaats van de gemeenten, d.i. het « administratief feit », te beschouwen, kunnen we voor de stedelijke agglomeraties rekening houden met het « geografisch feit » en hun zielen aantal berekenen op grond van hun werkelijke geografische verbreiding; we kunnen dan voor 1959 volgende tabel opmaken :

Brusselse agglomeratie	1 000 744 inwoners;
Antwerpse agglomeratie	544 264 inwoners;
Luikse agglomeratie	409 267 inwoners;
Agglomeratie van Charleroi	285 749 inwoners;
Gentse agglomeratie	229 850 inwoners;
	Totaal : 2 469 874 inwoners

of 27 %, d.i. meer dan een vierde van 's Rijks bevolking.

In werkelijkheid bezit ons land dus vijf agglomeraties met meer dan 200 000 inwoners, terwijl Frankrijk er slechts elf heeft.

Het blijkt dus noodzakelijk, in het licht van de geografische werkelijkheid, bovenvermelde opvatting te verbeteren en op te merken, dat ons land geenszins zo arm is aan « grote steden ».

Deze vijf agglomeraties — behalve misschien Charleroi — hebben zich in de loop der laatste honderd jaar van uit een centraal punt ontwikkeld en zijn niet door samengroei van meerdere reeds bestaande stadskernen ontstaan. Deze uitbreiding geschiedde samen met de economische bloei der agglomeraties (oprichten van industrieën, handelshuizen, banken, openbare administraties, bouwbedrijvigheid, enz.). Voor iedere agglomeratie moet daarenboven het krachtig optreden der City-Bildung vermeld worden, waardoor de binnenstadskern haar bewoners ziet vertrekken en de woonhuizen vervangen worden door winkels, autobergplaatsen en kantoren.

De uitbreiding van deze agglomeraties greep plaats door opeenvolgende kransvormige gordels, in principe concentrisch rond de binnenkern geschaard. In zekere gevallen hebben bepaalde factoren, zoals reliëf, verkeersmiddelen ofwel allerhande hindernissen ertoe bijgedragen de stedelijke uitbreiding met meer kracht of snelheid in deze of gene richting te bevorderen.

Anderzijds doet de chronologische evolutie der buitengemeenten (*zie Tabel VIII*) tijdperken van snelle aanwas, afwisselend met perioden van matiger groei aan het licht komen, naargelang van gebeurtenissen vooral van economische aard. Wat in het bijzonder de zoëven vermelde City-Bildung betreft, die is ongetwijfeld ten bate gekomen van de voorsteden en zelfs van de plattelandsgemeenten, maar niettemin is ze in België in bescheidener mate opgetreden dan in andere landen. De uittocht uit de steden, die aan de grond ligt van dit verschijnsel, neemt thans een beetje af en zet zich hier en daar zelfs om in een terugtocht naar de stad, wat in de hand gewerkt wordt, enerzijds door de bouw op grote schaal van flatwoningen, en anderzijds door de mogelijkheid voor de stadsbewoners zich vaak en vlug naar buiten te begeven, dank zij de week-ends, het betaald verlof en de moderne verkeersmiddelen. We moeten echter herhalen, dat de stedelijke agglomeraties in België niet gegroeid zijn tot de grootte, die ze normalerwijze zouden moeten hebben bereikt en dat dit te wijten is aan de belangrijke pendelbewegingen, waarvan ze het aantrekkingspunt zijn.

In de grote industriële agglomeraties bieden structuur en evolutie een ander beeld. Hier bestaat geen centrale vertrekken : iedere gemeente groeide hier afzonderlijk en later zijn ze dan tot een grote agglomeratie samengesmolten, waarbij ondergrond en reliëf, en door deze laatste de natuurlijke en kunstmatige verkeerswegen hun invloed hebben doen gelden. De agglomeraties van het Land van Charleroi, van het Centrum, van de Borinage en van Verviers verkeren o.a. in dit geval.

De volgende kaarten weergegeven naar de *Atlas van de Nationale Survey*, zijn gedrukt door het Militair Geografisch Instituut naar de tekeningen opgemaakt door de *Dienst van de Nationale Survey*, Bestuur van de Stedebouw en de Ruimtelijke Ordening.

Cartes synthétiques des densités de Population (nombre d'habitants au km²)
Synthetische Kaarten van Bevolkingsdichtheid (aantal inwoners per km²)

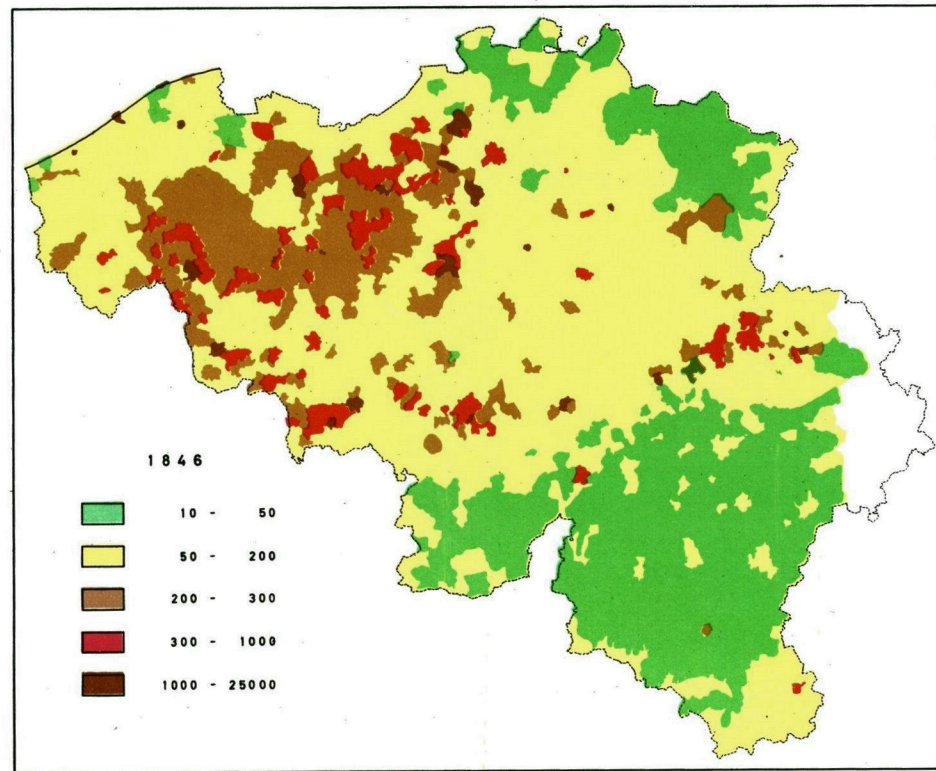

Fig. 1.

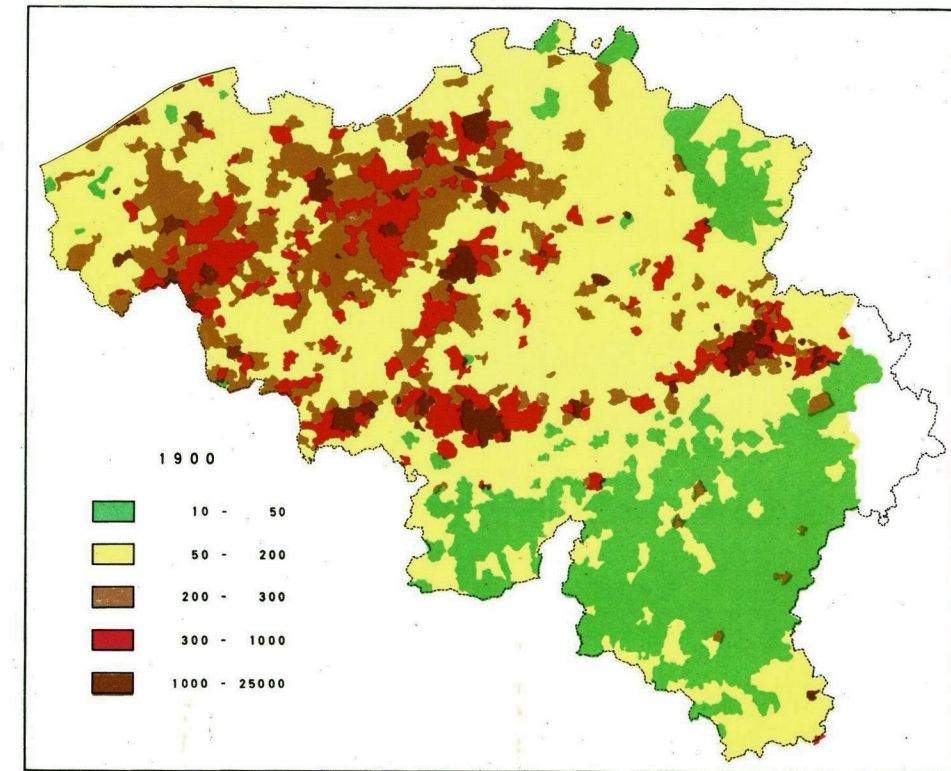

Fig. 3.

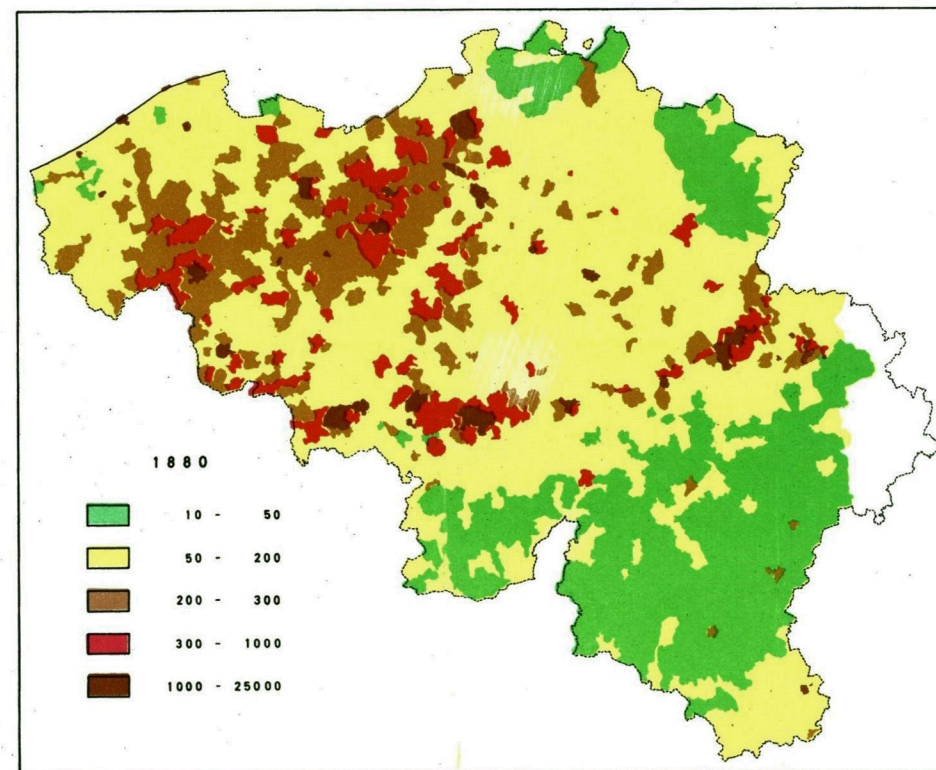

Fig. 2.

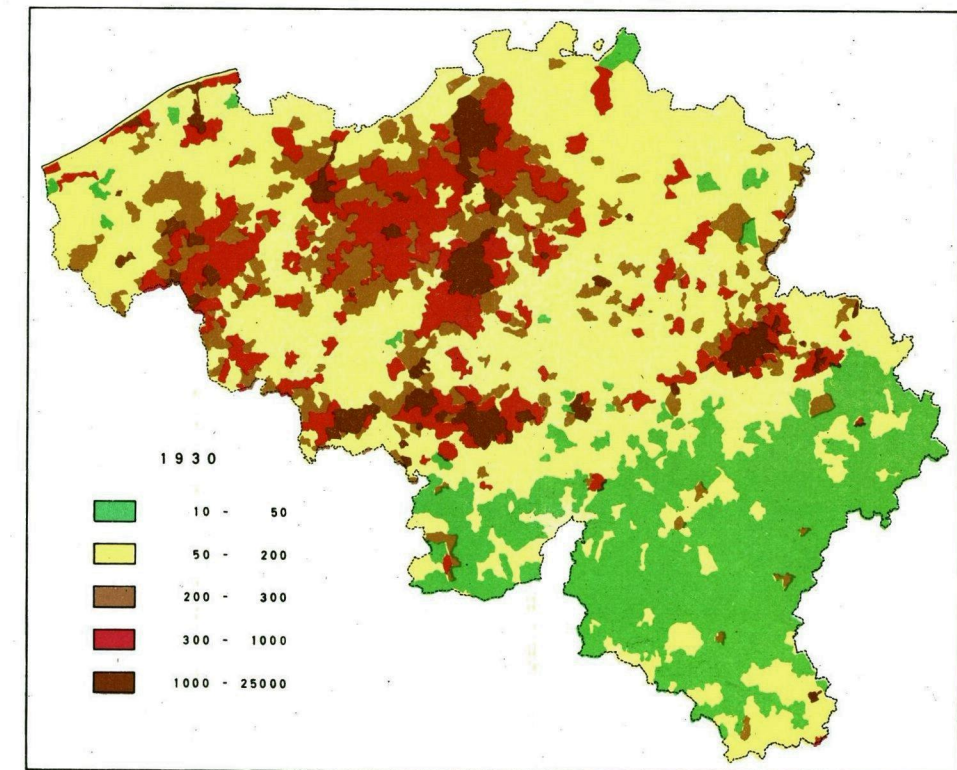
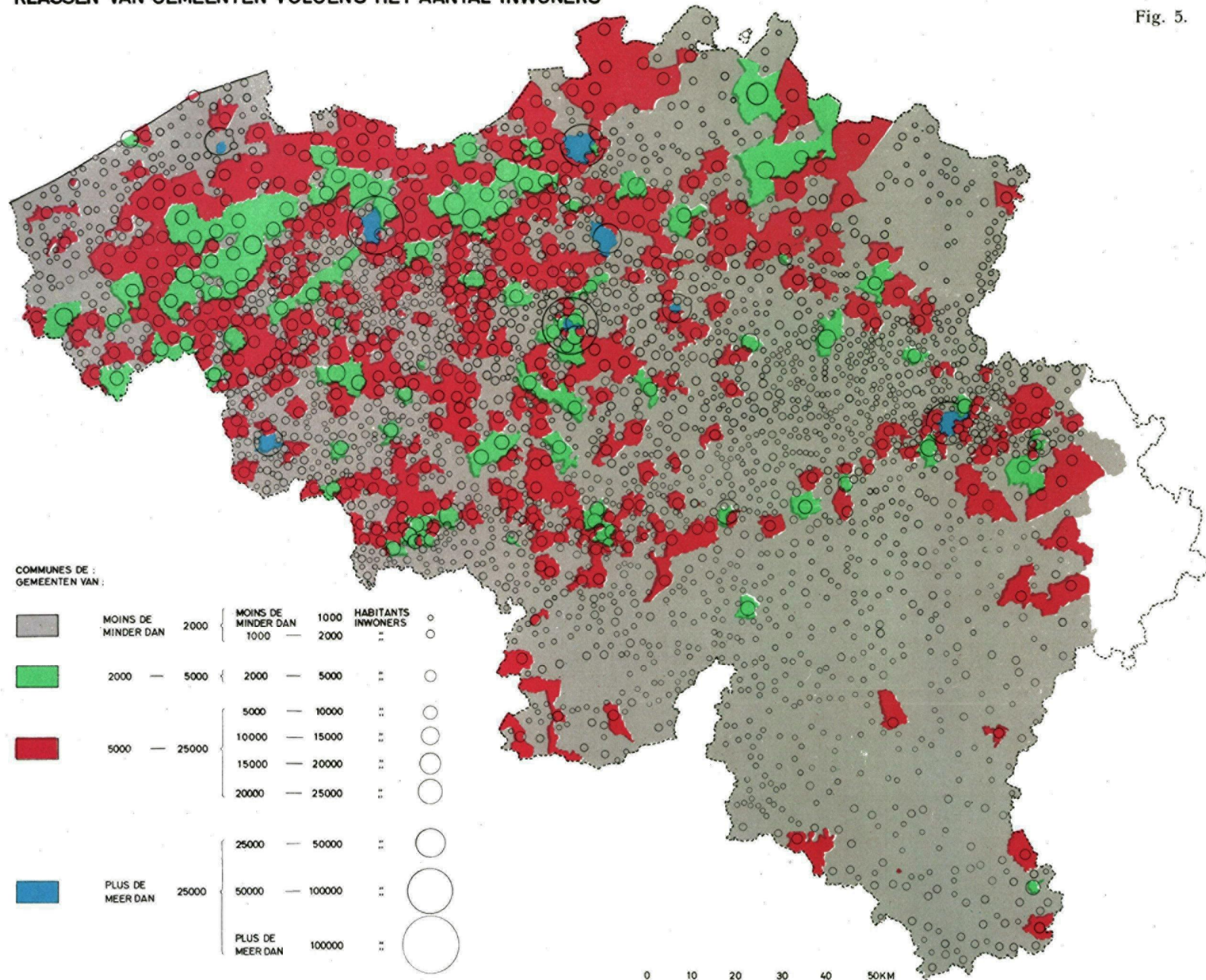

Fig. 4.

CLASSES DE COMMUNES SELON LE NOMBRE DES HABITANTS 1846.
KLASSEN VAN GEMEENTEN VOLGENS HET AANTAL INWONERS

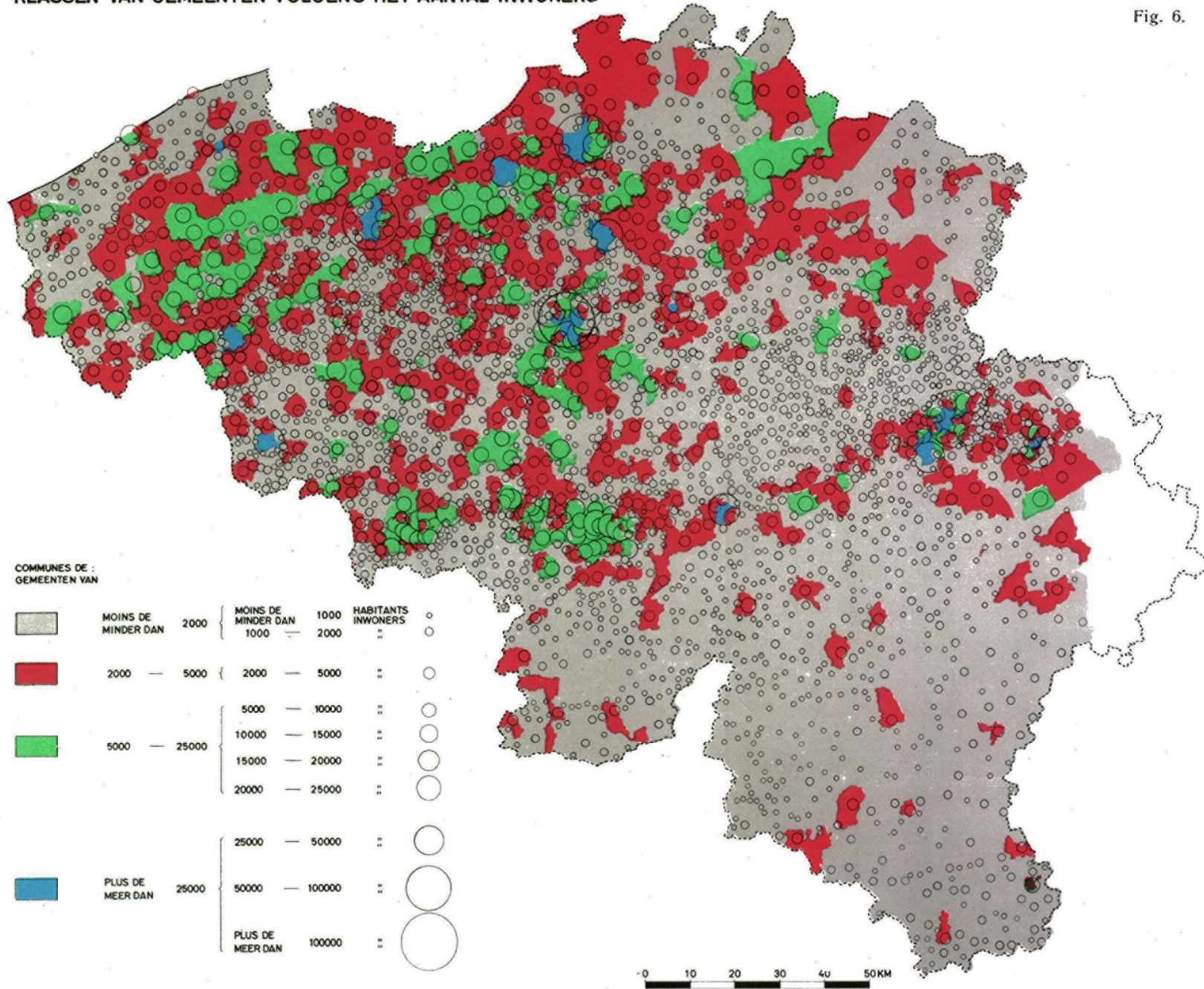
Fig. 5.

CLASSES DE COMMUNES SELON LE NOMBRE DES HABITANTS 1880
 KLASSEN VAN GEMEENTEN VOLGENS HET AANTAL INWONERS 1880

Fig. 6.

CLASSES DE COMMUNES SELON LE NOMBRE DES HABITANTS 1900.
 KLASSEN VAN GEMEENTEN VOLGENS HET AANTAL INWONERS

Fig. 7.

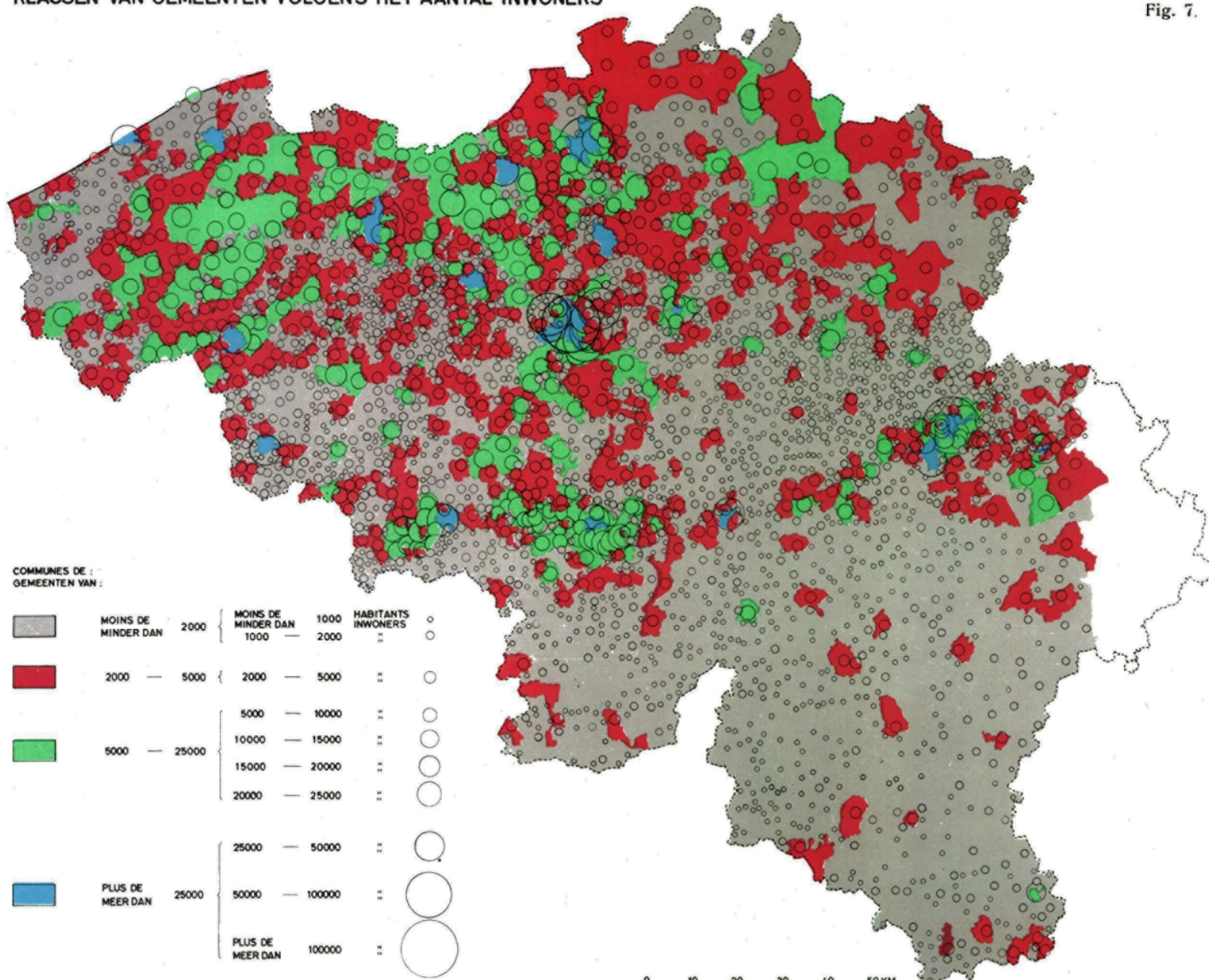
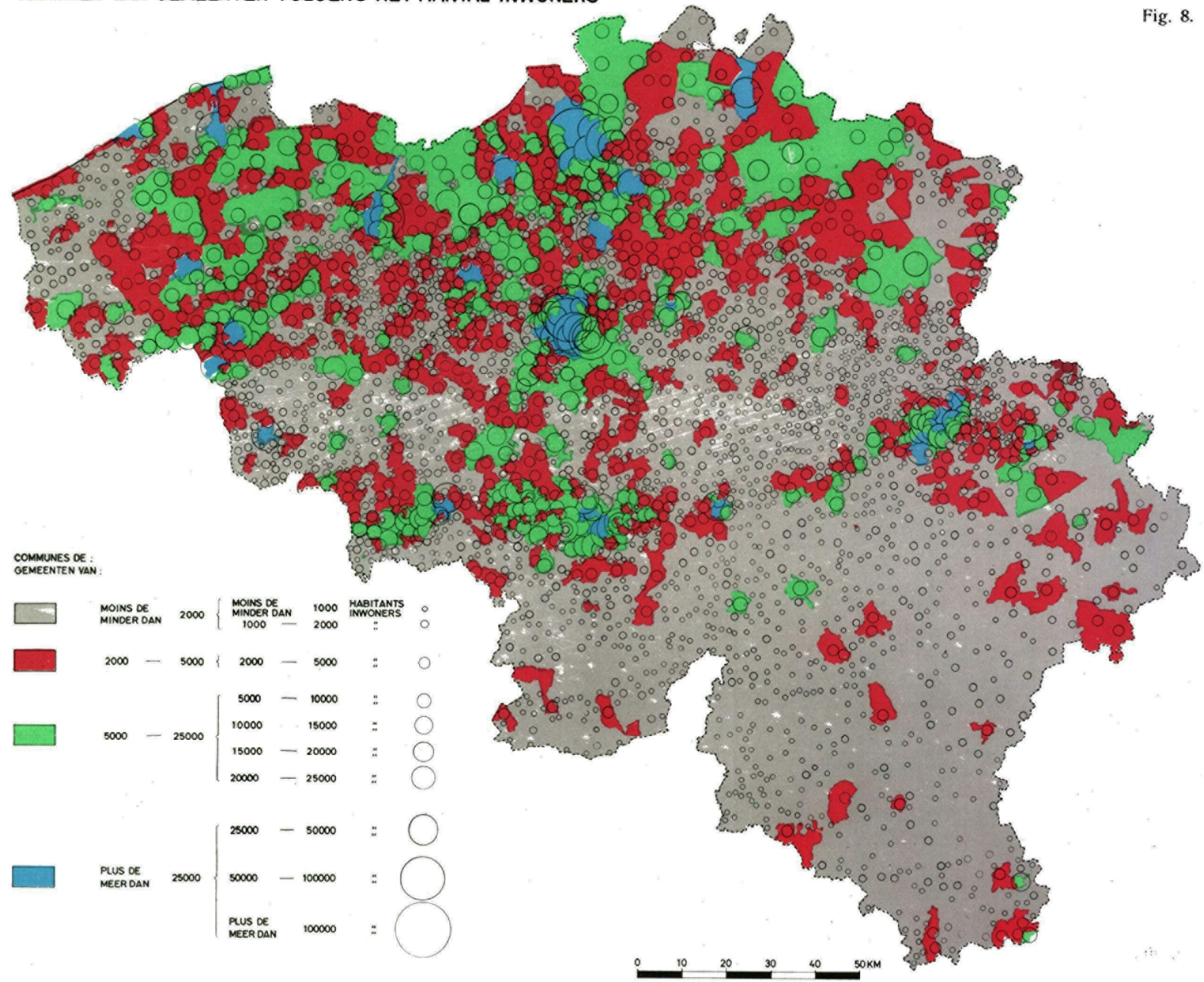

Fig. 8.

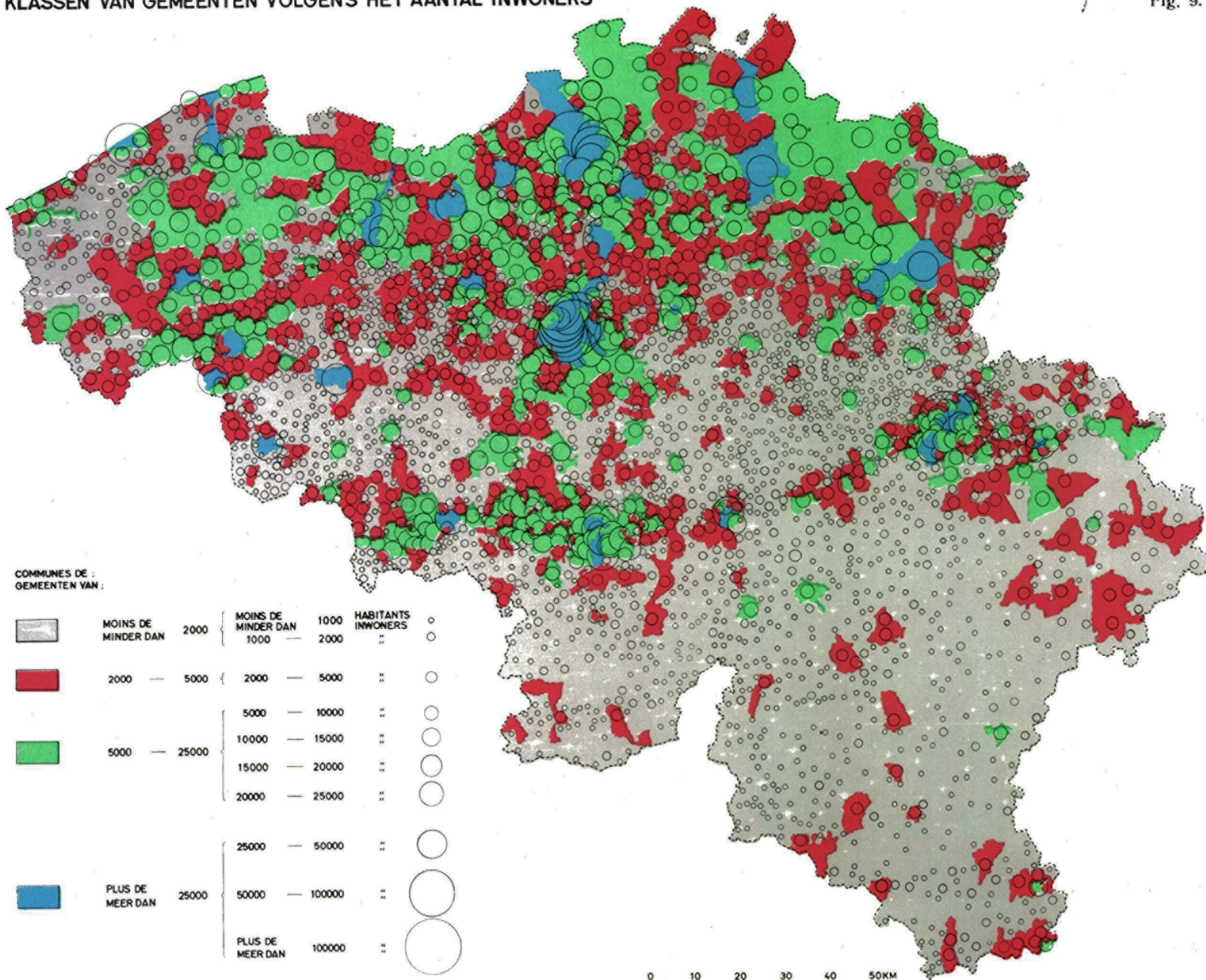

BEVOLKINGSDICHTHEID.

CLASSES DE COMMUNES SELON LE NOMBRE DES HABITANTS 1959.
 KLASSEN VAN GEMEENTEN VOLGENS HET AANTAL INWONERS 1959.

Fig. 9.

In België is in alle grote agglomeraties het zelfbestuur der deelsluitmakende gemeenten volledig gehandhaafd gebleven. Kortom, de bestuurlijke verbrokkeling is blijven voortbestaan, ondanks een steeds toenemende urbanisatie. Het is, om de waarheid te zeggen, een ongerijmdheid, die men niet — tenminste niet in zo sterke mate — aantreft noch in Nederland, noch in Duitsland, noch zelfs in Frankrijk.

Gans natuurlijk wordt men ertoe gebracht zich af te vragen, waarom onze grote agglomeraties hun bestuurlijke versnippering hebben behouden. Het is niet onze bedoeling deze vraag uitvoerig te beantwoorden, want we hebben hier met een politiek en sociologisch vraagstuk, dus een ingewikkeld probleem, te doen. De oprichting door de Duitsers tijdens de oorlog 1940-1944 van Groot-Brussel, Groot-Antwerpen, Groot-Luik, enz. bleef zonder gevolg, omdat deze maatregel door de bezettende macht opgedrongen was. De gemeentelijke verbrokkeling — deze typische trek der Belgische administratie — blijft dus voortbestaan, met haar « geografische gevolgen : onsamenhangende verkeerswegen, plotse afwisseling in de breedte der straten, verschillende oplossingen voor de straatbelichting, wanorde van het plan » (9).

Om de waarheid te zeggen, hebben de bewoners van deze agglomeraties « nog niet meer dan een zwak besef van hun gemeenschappelijke belangen en van hun samenhangendheid en ze beschikken over geen instellingen, die de uiting dezer gemeenschappelijke belangen en dezer samenhangendheid zouden toelaten » (10).

Nochtans drukken de gemeentelijke afgevaardigden van deze agglomeraties thans onomwonden hun mening uit over het belang, dat ze hechten aan territoriale samenvoegingen van gemeenten. Men kan zelfs enkele bedeesde pogingen tot éénmaking van bepaalde diensten vermelden : veiligheid, brandweer, allerlei instellingen van openbaar nut. Maar er bestaat helaas op dit gebied een zeer groot onderscheid tussen wat er gezegd en wat er gedaan wordt !

* * *

Om te besluiten.

Deze gemeentelijke verbrokkeling betreft niet alleen de grote stads- en industrie-agglomeraties, maar ook het overige nationale grondgebied, met inbegrip van de zuiver plattelandsgedeelten.

Inderdaad, wat het *aantal gemeenten* betreft, is het Belgische grondgebied, dat een oppervlakte van 30 507 ha beslaat, naar de Algemene Telling van 1947 over 2 670 gemeenten verdeeld; de gemiddelde oppervlakte is dus 1 145 ha. België is bijgevolg, zoals reeds gezegd, niet alleen het land der gemeenten met tamelijk hoge bevolkingscijfers, maar ook dat der weinig uitgestrekte gemeenten.

« De oppervlakte der Belgische gemeenten schommelt tussen 13 939 ha voor Antwerpen en 55 ha voor Warquignies. Tussen deze twee uitersten schakelen zich alle grootheidseenheden in. Maar daar de gemiddelde oppervlakte 1 145 ha is, blijven in veel Belgische gebieden twee derden der gemeenten onder dit gemiddelde en maar een derde erboven » (11).

Anderzijds hebben onder de 2 670 gemeenten er 1 180 of 44 % minder dan 1 000 inwoners. Welnu, een bevolking van 1 000 zielen wordt als een demografisch minimum aangezien, waaronder niet gedaald mag worden, indien men een ruimtelijke en bestuurlijke organisatie wil behouden, die aan de welbegrepen belangen van de bevolking beantwoordt.

(9) P. GOUROU. — *L'agglomération bruxelloise*. Bulletin de la Société royale belge de Géographie, 1958, afl. I-IV, blz. 82.

(10) *Ibid.*

(11) O. TULIPPE. — *Changement d'équilibre entre les villes et les villages*. Bulletin de la Société royale belge de Géographie, 1961, afl. I-IV, blz. 86.

Voor velen is 1 000 inwoners reeds klaarblijkelijk te weinig. Voor hen moet dit minimum geplaatst worden in de klasse van 2 000 à 5 000 inwoners en, indien mogelijk, van 5 000 à 10 000 inwoners, t.t.z. de gemeenteklassen, die in België in volle ontwikkeling blijken te zijn en die het veerkrachtig element uitmaken van het evenwicht tussen de steden en de dorpen.

Hoe het ook zij, de gemeentelijke versnippering in nagenoeg de helft van België stelt het vraagstuk van de territoriale samenvoeging der gemeenten en van de wijzigingen van de bestuurlijke structuur.

Zonder twijfel zal de oplossing van dit probleem op zich zelf geen merkelijke verandering brengen in het evenwicht tussen de steden en de dorpen. Maar toch moet men een nieuwe ordening van het nationale grondgebied in overweging nemen, op basis van een vereenvoudigde territoriale structuur van de gemeenten. Deze nieuwe ordening zal onbetwistbaar vroeg of laat leiden tot een gevoelige verandering in de betrekkingen tussen stad en land, tengevolge van de verbetering van de sociale en economische positie van de samengevoegde gemeenten en van de invloed daarvan op het behoud op het platteland van een bevolking, die anders zou uitwijken naar beter gestructureerde centra met meer gerieflijkheden van allerhande aard.

TABELLEN

Tabel I. — VERDELING DER BEVOLKING PER GEMEENTEKLASSEN.

Gemeenten met	1846		1880		1900		1930		1947		1959	
		%		%		%		%		%		%
minder dan 2 000 inw.	1 705 528	39,32	1 746 501	31,64	1 670 080	24,95	1 579 151	19,51	1 504 383	17,67	1 404 739	15,38
2 000 à 5 000 inw.	1 215 801	28,03	1 402 082	25,40	1 523 850	22,77	1 619 170	20,01	1 668 086	19,60	1 698 274	18,61
5 000 à 10 000 inw.	538 917	12,42	691 019	12,53	942 227	14,08	1 182 074	14,61	1 368 666	16,08	1 583 397	17,35
10 000 à 25 000 inw.	346 247	7,98	612 026	11,09	914 041	13,65	1 372 526	16,96	1 448 303	17,02	1 738 739	19,04
25 000 à 100 000 inw.	303 852	7	481 924	8,73	868 940	12,98	1 399 566	17,30	1 628 711	19,13	1 839 237	20,14
meer dan 100 000 inw.	226 851	5,23	586 172	10,61	774 410	11,57	939 517	11,61	894 046	10,50	864 438	9,48
Het Rijk	4 337 196	100	5 520 009	100	6 693 548	100	8 092 004	100	8 512 195	100	9 128 824	100

In deze tabel wordt geen rekening gehouden met de gemeenten, die in twee opeenvolgende Tellingen naar een andere klasse zijn overgegaan. Zo is de bevolking der gemeenten met 10 000 à 25 000 inwoners met 302 015 eenheden toegenomen tussen 1880 en 1900, d.w.z. dat de totale bevolking der gemeenten met 10 000 à 25 000 inwoners in 1900 met 302 015 deze der gemeenten overtreft, die in 1880 10 000 à 25 000 inwoners telden.

Er komen dus twee oorzaken van evolutie voor :

- 1° toename der bevolking der gemeenten, die in dezelfde klasse blijven;
- 2° overgang van zekere gemeenten naar de beschouwde klasse en ook naar een andere.

Tabel II. — VERDELING VAN HET AANTAL GEMEENTEN NAAR DE BEVOLKINGSGETALLEN (1846-1959).

Gemeenten met	1846		1880		1900		1930		1947		1959	
		%		%		%		%		%		%
0 à 1 000 inw.	1 303		1 217		1 185		1 172		1 180		1 181	
1 000 à 2 000 inw.	694		737		705		660		611		548	
<i>minder dan 2 000 inw.</i>	1 997	79,22	1 954	75,65	1 890	72,22	1 832	68,59	1 791	67,07	1 729	65
2 000 à 5 000 inw.	412		463		500		525		532		538	
<i>2 000 à 5 000 inw.</i>	412	16,35	463	17,93	500	19,11	525	19,65	532	19,93	538	20,13
5 000 à 10 000 inw.	81		104		139		179		200		227	
10 000 à 15 000 inw.	15		30		42		64		65		80	
15 000 à 20 000 inw.	3		9		14		19		28		20	
20 000 à 25 000 inw.	5		5		7		13		9		20	
<i>5 000 à 25 000 inw.</i>	104	4,12	148	5,73	202	7,72	275	10,30	302	11,31	347	13,03
25 000 à 50 000 inw.	4		14		15		27		30		32	
50 000 à 100 000 inw.	2		—		6		7		10		12	
<i>25 000 à 100 000 inw.</i>	6	0,23	14	0,54	21	0,80	34	1,27	40	1,50	44	1,65
100 000 en meer inw.	2		4		4		5		5		5	
<i>100 000 en meer inw.</i>	2	0,08	4	0,15	4	0,15	5	0,19	5	0,19	5	0,19
Het Rijk	2 521	100	2 583	100	2 617	100	2 671	100	2 670	100	2 663	100

BEVOLKINGSDICHTHEID.

Tabel III. — AANTAL EN BEVOLKING DER GEMEENTEN MET MINDER DAN 2 000 INWONERS (PER PROVINCIE).

Provincies	1846			1880			1900			1930			1947			1959		
	Aan- tal	Bevolking	%	Aan- tal	Bevolking	%	Aan- tal	Bevolking	%	Aan- tal	Bevolking	%	Aan- tal	Bevolking	%	Aan- tal	Bevolking	%
Antwerpen . . .	98	109 603	26,97	92	105 137	18,21	76	87 097	10,63	51	64 603	5,50	40	52 715	4,11	31	40 686	2,89
Brabant	268	267 104	38,63	253	265 516	26,95	235	249 826	19,76	213	227 071	13,52	204	212 387	11,81	195	200 625	10,28
West-Vlaanderen .	152	157 125	24,43	147	157 152	22,72	133	142 022	17,63	131	132 460	14,69	123	120 760	12,12	122	116 605	11,01
Oost-Vlaanderen .	171	182 052	22,95	167	177 808	20,16	156	166 801	16,10	161	165 900	14,44	144	153 644	12,62	139	143 759	11,33
Henegouwen . . .	323	296 711	41,51	311	290 356	29,70	310	290 955	25,45	299	257 607	20,28	304	256 909	20,98	300	245 638	19,31
Luik	283	203 881	45,02	273	222 376	33,50	258	299 299	36,22	275	226 698	23,20	275	221 564	22,99	263	208 456	20,62
Limburg	184	120 292	64,70	184	128 539	60,95	177	127 131	52,79	160	133 831	36,40	108	128 218	27,85	135	115 056	20,41
Luxemburg	188	165 339	88,77	201	179 221	85,70	211	174 274	79,50	207	163 713	74,11	217	154 297	72,28	212	138 581	63,52
Namen	331	203 421	77,20	326	220 396	68,31	334	222 675	64,22	335	207 268	58,23	336	203 889	57,26	332	195 333	52,71
Het Rijk	1 997	1 705 528	39,32	1 954	1 746 501	31,64	1 890	1 670 080	24,95	1 832	1 579 151	19,51	1 791	1 504 383	17,67	1 729	1 404 739	15,38

Tabel IV. — EVOLUTIE PER PERIODE VAN HET AANTAL GEMEENTEN NAAR DE BEVOLKING (1846-1959).

Gemeenten met	van 1846 tot 1880		van 1880 tot 1900		van 1900 tot 1930		van 1930 tot 1947		van 1947 tot 1959	
		%		%		%		%		%
0 à 1 000 inw.	— 86		— 32		— 13		+ 8		+ 1	
1 000 à 2 000 inw.	+ 43		— 32		— 45		— 49		— 63	
<i>minder dan 2 000 inw.</i>	— 43	— 2,57	— 64	— 3,43	— 58	— 3,23	— 41	— 1,52	— 62	— 2,07
2 000 à 5 000 inw.	+ 51		+ 37		+ 25		+ 7		+ 6	
<i>2 000 à 5 000 inw.</i>	+ 51	+ 1,58	+ 37	+ 1,18	+ 25	+ 0,54	+ 7	+ 0,28	+ 6	+ 0,20
5 000 à 10 000 inw.	+ 23		+ 35		+ 40		+ 21		+ 27	
10 000 à 15 000 inw.	+ 15		+ 12		+ 22		+ 1		+ 15	
15 000 à 20 000 inw.	+ 6		+ 5		+ 5		+ 9		— 8	
20 000 à 25 000 inw.	—		+ 2		+ 6		— 4		+ 11	
<i>5 000 à 25 000 inw.</i>	+ 44	+ 1,61	+ 54	+ 1,99	+ 73	+ 2,58	+ 27	+ 1,01	+ 45	+ 1,72
25 000 à 50 000 inw.	+ 10		+ 1		+ 12		+ 3		+ 2	
50 000 à 100 000 inw.	— 2		+ 6		+ 1		+ 3		+ 2	
<i>25 000 à 100 000 inw.</i>	+ 8	+ 0,31	+ 7	+ 0,26	+ 13	+ 0,47	+ 6	+ 0,23	+ 4	+ 0,15
100 000 en meer inw.	+ 2		—		+ 1		—		—	
<i>100 000 en meer inw.</i>	+ 2	+ 0,07	—	—	+ 1	+ 0,04	—	—	—	—
Het Rijk	+ 62		+ 34		+ 54		— 1		— 7	

BEVOLKINGSDICHTHEID.

Tabel V. — BEVOLKING DER GEMEENTEN MET MINDST 5 000 INWONERS (PER PROVINCIE).

Provincies	1846				1880				1900				1930				1947				1959			
	5 000 en +		— 5 000		5 000 en +		— 5 000		5 000 en +		— 5 000		5 000 en +		— 5 000		5 000 en +		— 5 000		5 000 en +		— 5 000	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Antwerpen	180 826	44,50	225 528	55,50	340 758	59,03	236 474	40,1	567 597	69,29	251 562	30,71	937 211	79,88	236 152	20,12	1 036 182	80,87	245 151	19,13	1 200 089	84,72	216 352	15,28
Brabant	270 912	39,19	420 445	60,81	526 194	53,40	459 080	46,1	796 071	63	467 464	37	1 194 392	71,09	485 673	28,91	1 300 879	72,33	497 589	27,67	1 447 998	74,22	502 781	25,78
West-Vlaanderen	256 174	39,84	386 830	60,16	292 738	42,31	399 026	57,0	417 004	51,78	388 232	48,22	531 886	58,99	369 702	41,01	643 243	64,56	353 166	35,44	707 239	66,79	351 507	33,21
Oost-Vlaanderen	319 378	40,26	473 886	59,74	399 809	45,03	482 007	54,9	556 269	54	473 702	46	683 347	59,46	465 852	40,54	751 047	61,70	466 233	38,30	812 603	64,08	455 431	35,92
Henegouwen	185 126	25,90	529 582	74,10	460 954	47 15	516 611	52,8	629 072	55,03	513 882	44,97	773 681	60,81	496 550	39,09	731 956	59,76	492 844	40,24	798 281	62,76	473 607	37,24
Luik	137 387	30,33	315 441	69,67	278 267	41,93	385 468	58,6	432 448	52,40	392 727	47,60	540 095	55,51	432 936	44,49	540 555	56,08	423 296	43,92	603 845	59,75	406 766	40,25
Limburg	26 997	14,52	158 916	85,48	31 959	15,15	178 892	84,8	38 686	16,06	202 110	83,94	129 630	35,26	238 012	64,74	228 022	49,52	232 424	50,48	331 119	58,74	232 526	41,26
Luxemburg	5 405	2,90	180 860	97 10	7 149	3,41	201 969	97,5	10 044	4,58	209 166	95,42	16 790	7,60	204 130	92,40	16 730	7,84	196 748	92,16	25 980	11,90	192 186	88,10
Namen	33 662	12,77	229 841	87,23	38 949	12,10	283 705	87,9	52 427	15,12	294 085	84,88	86 651	24,34	269 314	75,66	91 672	25,57	265 018	74,43	98 657	26,62	271 857	73,38
Het Rijk	1 415 867	32,88	2 921 329	67,12	2 376 777	42,96	3 143 232	57,0	499 618	52,28	3 193 930	47,72	4 893 683	60,48	3 198 321	39,52	5 339 726	62,73	3 172 469	37,27	6 025 811	66	3 103 013	34

Tabel VI. — AANTAL GEMEENTEN IN 1959 PER BEVOLKINGSKLASSE EN PER ARRONDISSEMENT.

	Aantal inwoners										TOTAAL
	van 0 tot 1 000	van 1 000 tot 2 000	van 2 000 tot 5 000	van 5 000 tot 10 000	van 10 000 tot 15 000	van 15 000 tot 20 000	van 20 000 tot 25 000	van 25 000 tot 50 000	van 50 000 tot 100 000	100 000 en +	
Antwerpen	2	5	17	15	5	1	4	4	2	1	56
Mechelen	4	7	16	7	3	1	—	1	1	—	40
Turnhout	1	12	20	14	1	1	1	2	—	—	52
Provincie Antwerpen	7	24	53	36	9	3	5	7	3	1	148
Brussel	16	23	41	15	7	2	2	6	7	2	121
Leuven	30	43	35	6	1	2	1	—	—	—	119
Nijvel	56	27	17	5	3	—	—	—	—	—	108
Provincie Brabant	102	93	93	26	11	4	3	7	7	2	348
Brugge	9	9	12	5	6	—	—	—	1	—	42
Diksmuide	8	11	6	2	—	—	—	—	—	—	27
Ieper	13	13	12	2	2	1	—	—	—	—	43
Kortrijk	8	3	20	7	3	2	1	2	—	—	46
Oostende	7	10	4	5	—	—	—	—	1	—	27
Roeselare	—	4	8	6	—	1	—	1	—	—	20
Tielt	1	4	8	4	2	—	—	—	—	—	19
Veurne	18	4	3	4	—	—	—	—	—	—	29
Provincie West-Vlaanderen	64	58	73	35	13	4	1	3	2	—	253
Aalst	17	27	28	6	2	—	—	1	—	—	81
Dendermonde	2	2	13	6	2	2	1	—	—	—	28
Eeklo	4	1	8	2	2	1	—	—	—	—	18
Gent	23	12	24	17	3	—	2	—	—	1	82
Oudenaarde	26	21	10	2	—	—	—	1	—	—	60
Sint-Niklaas	1	3	15	5	2	—	—	2	—	—	28
Provincie Oost-Vlaanderen	73	66	98	38	11	3	3	4	—	1	297
Aat	42	12	9	—	1	—	—	—	—	—	64
Charleroi	10	14	20	11	9	2	4	3	—	—	73
Bergen	38	12	14	7	8	1	—	1	—	—	81
Zinnik	14	17	10	8	2	—	1	—	—	—	52
Thuin	52	14	10	6	2	—	—	—	—	—	84
Doornik	47	28	11	2	—	—	—	1	—	—	89
Provincie Henegouwen	203	97	74	34	22	3	5	5	—	—	443
Hoei	54	13	9	1	1	—	—	—	—	—	78
Luik	33	24	29	16	6	1	2	2	—	1	114
Verviers	25	30	24	8	1	—	—	1	—	—	89
Borgworm	75	9	2	2	—	—	—	—	—	—	88
Provincie Luik	187	76	64	27	8	1	2	3	—	1	369
Hasselt	25	13	16	9	2	—	1	2	—	—	68
Maaseik	6	8	12	8	1	1	—	—	—	—	36
Tongeren	59	24	12	6	—	1	—	—	—	—	102
Provincie Limburg	90	45	40	23	3	2	1	2	—	—	206
Aarlen	13	3	5	1	1	—	—	—	—	—	23
Bastenaken	21	12	1	1	—	—	—	—	—	—	35
Marche	44	8	2	—	—	—	—	—	—	—	54
Neufchâteau	66	5	5	—	—	—	—	—	—	—	76
Virton	31	9	5	—	—	—	—	—	—	—	45
Provincie Luxemburg	175	37	18	2	1	—	—	—	—	—	233
Dinant	127	8	4	2	—	—	—	—	—	—	141
Namen	79	32	18	5	1	—	—	1	—	—	136
Philippeville	74	12	3	—	—	—	—	—	—	—	89
Provincie Namen	280	52	25	7	1	—	—	1	—	—	366
Het Rijk	1 181	548	538	227	80	20	20	32	12	5	2 663

Tabel VII. — BEVOLKING IN 1959 PER GEMEENTEKLASSE EN PER ARRONDISSEMENT.

	Aantal inwoners										TOTAAL
	van 0 tot 1 000	van 1 000 tot 2 000	van 2 000 tot 5 000	van 5 000 tot 10 000	van 10 000 tot 15 000	van 15 000 tot 20 000	van 20 000 tot 25 000	van 25 000 tot 50 000	van 50 000 tot 100 000	100 000 en +	
Antwerpen	1 732 0,20	7 540 0,87	53 962 6,29	106 587 12,43	55 242 6,44	17 820 2,07	91 348 10,66	147 082 17,16	115 874 13,52	259 658 30,30	856 845 100
Mechelen	2 181 0,81	11 033 4,10	57 808 21,52	52 012 19,36	37 238 13,86	15 298 5,69	—	29 008 10,79	64 015 23,83	—	268 593 100
Turnhout	288 0,09	17 912 6,15	63 896 21,95	92 923 31,93	13 134 4,51	17 545 6,02	23 802 8,17	61 503 21,13	—	—	291 003 100
Provincie Antwerpen	4 201 0,29	36 485 2,57	175 666 12,40	251 522 17,75	105 614 7,45	50 663 3,57	115 150 8,12	237 593 16,77	179 889 12,70	259 658 18,33	1 416 441 100
Brussel	8 036 0,57	34 967 2,48	137 829 9,79	114 642 8,14	87 003 6,18	34 739 2,46	43 990 3,12	179 738 12,76	478 563 33,99	288 153 20,47	1 407 660 100
Leuven	21 040 6,07	65 031 18,76	113 171 32,65	44 481 12,83	12 022 3,46	34 473 9,94	22 555 6,50	33 839 9,76	—	—	346 612 100
Nijvel	31 476 16,01	40 075 20,39	51 156 26,03	35 555 18,09	38 245 19,46	—	—	—	—	—	196 507 100
Provincie Brabant	60 552 3,10	140 073 7,18	302 156 15,48	194 678 9,97	137 270 7,03	69 212 3,54	66 545 3,41	213 577 10,94	478 563 24,53	288 153 14,77	1 950 779 100
Brugge	5 279 2,42	12 191 5,60	38 364 17,63	35 802 16,45	73 470 33,76	—	—	—	52 465 24,11	—	217 571 100
Diksmuide	2 780 5,68	15 773 32,26	18 366 37,57	11 965 24,47	—	—	—	—	—	—	48 884 100
Ieper	9 858 8,02	19 322 15,72	36 435 29,65	14 491 11,79	24 745 20,13	18 028 14,67	—	—	—	—	122 879 100
Kortrijk	5 580 1,88	4 748 1,60	67 281 22,73	51 358 17,35	33 911 11,45	31 631 10,68	22 098 7,46	79 316 26,80	—	—	295 923 100
Oostende	3 442 2,89	13 320 11,20	14 038 11,80	32 643 27,45	—	—	—	—	55 446 46,63	—	118 889 100
Roeselare	—	6 157 4,65	29 701 22,43	44 076 33,29	—	17 162 12,96	—	35 286 26,65	—	—	132 382 100
Tielt	793 1,04	4 808 6,34	22 698 29,95	35 560 31,09	23 918 31,56	—	—	—	—	—	75 777 100
Veurne	8 103 17,44	4 451 9,58	8 019 17,26	25 868 55,70	—	—	—	—	—	—	46 441 100
Provincie West-Vlaanderen	35 835 3,38	80 770 7,62	234 902 22,18	239 763 22,64	156 044 14,73	66 821 6,31	22 098 2,08	114 602 10,82	107 911 10,19	—	1 058 746 100
Aalst	11 184 4,39	38 319 15,04	90 626 35,59	46 973 18,44	22 559 8,85	—	—	44 965 17,65	—	—	254 626 100
Dendermonde	1 203 0,71	3 189 1,88	42 653 25,22	44 683 26,42	22 941 13,56	34 387 20,33	20 013 11,83	—	—	—	169 069 100
Eeklo	3 079 3,78	1 463 1,80	23 780 29,26	10 631 13,08	24 061 29,61	18 232 22,44	—	—	—	—	81 246 100
Gent	16 499 3,60	17 071 3,73	73 911 16,16	108 695 23,76	35 171 7,69	—	45 700 9,99	—	—	160 265 35,04	457 312 100
Oudenaarde	16 338 14,30	30 484 26,68	29 018 25,39	13 207 11,56	—	—	—	25 199 22,05	—	—	144 246 100
Sint-Niklaas	698 0,36	4 232 2,20	51 684 26,98	32 626 17,03	29 007 15,14	—	—	73 288 38,26	—	—	191 535 100
Provincie Oost-Vlaanderen	49 001 3,86	94 758 7,47	311 672 24,57	256 815 20,25	133 739 10,54	52 619 4,14	65 713 5,18	143 452 11,31	—	160 265 12,63	1 268 034 100
Aat	22 836 28,57	16 978 21,24	29 414 36,80	—	10 694 13,38	—	—	—	—	—	79 922 100
Charleroi	5 840 1,24	19 097 4,08	58 877 12,58	75 704 16,18	104 901 22,42	33 501 7,16	89 966 19,23	79 866 17,07	—	—	467 752 100
Bergen	21 853 8,15	16 561 6,17	44 729 16,68	44 175 16,48	95 852 35,76	18 607 6,94	—	26 249 9,79	—	—	268 026 100
Zinnik	7 681 4,53	23 884 14,10	31 877 18,82	60 442 35,69	21 750 12,84	—	23 693 13,99	—	—	—	169 327 100
Thuin	24 288 17,48	21 145 15,22	28 743 20,69	41 059 29,56	23 663 17,03	—	—	—	—	—	138 898 100
Doornik	28 268 19,10	37 207 25,14	34 329 23,20	14 892 10,06	—	—	—	33 267 22,48	—	—	147 963 100
Provincie Henegouwen	110 766 8,70	134 872 10,60	227 969 17,92	236 272 18,57	256 860 20,19	52 108 4,09	113 659 8,93	139 382 10,95	—	—	1 271 888 100

Tabel VII. — BEVOLKING IN 1959 PER GEMEENTEKLASSE EN PER ARRONDISSEMENT (vervolg).

	Aantal inwoners										TOTAAL
	van 0 tot 1 000	van 1 000 tot 2 000	van 2 000 tot 5 000	van 5 000 tot 10 000	van 10 000 tot 15 000	van 15 000 tot 20 000	van 20 000 tot 25 000	van 25 000 tot 50 000	van 50 000 tot 100 000	100 000 en +	
Hoei	28 369 29,93	19 042 20,09	26 799 28,28	7 364 7,77	13 185 13,91	— —	— —	— —	— —	— —	94 759 100
Luik	19 785 3,24	31 404 5,15	91 233 14,98	102 558 16,84	74 988 12,31	16 899 2,77	43 802 7,19	71 796 11,79	— —	156 362 25,68	608 827 100
Verviers	15 880 6,71	43 598 18,42	72 614 30,68	53 846 22,75	14 219 6,00	— —	— —	36 472 15,41	— —	— —	236 629 100
Borgworm	38 778 55,08	11 600 16,47	7 664 10,88	12 354 17,54	— —	— —	— —	— —	— —	— —	70 396 100
Provincie Luik	102 812 10,17	105 644 10,45	198 310 19,62	176 122 17,42	102 392 10,13	16 899 1,67	43 802 4,33	108 268 10,71	— —	156 362 15,47	1 010 611 100
Hasselt	13 606 4,96	18 677 6,82	48 473 17,70	68 669 25,08	20 955 7,65	— —	20 742 7,57	82 669 30,19	— —	— —	273 791 100
Maaseik	4 457 3,36	13 023 9,84	33 950 25,66	52 852 39,94	10 778 8,14	17 245 13,03	— —	— —	— —	— —	132 305 100
Tongeren	32 709 20,76	32 584 20,68	35 047 22,24	41 283 26,20	— —	15 926 10,10	— —	— —	— —	— —	157 549 100
Provincie Limburg	50 772 9,—	64 284 11,40	117 470 20,84	162 804 28,88	31 733 5,62	33 171 5,88	20 742 3,67	82 669 14,66	— —	— —	563 645 100
Aarlen	7 056 15,37	4 789 10,43	14 125 30,77	6 647 14,48	13 275 28,92	— —	— —	— —	— —	— —	45 892 100
Bastenaken	12 785 34,26	14 571 39,05	3 896 10,44	6 058 16,23	— —	— —	— —	— —	— —	— —	37 310 100
Marche	21 652 54,54	11 203 28,22	6 838 17,22	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	39 693 100
Neufchâteau	31 488 58,64	6 184 11,51	16 020 29,83	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	53 692 100
Virton	16 736 40,25	12 117 29,14	12 726 30,60	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	41 579 100
Provincie Luxemburg	89 717 41,12	48 864 22,39	53 605 24,57	12 705 5,82	13 275 6,08	— —	— —	— —	— —	— —	218 166 100
Dinant	50 141 58,92	10 765 12,65	10 575 12,42	13 615 15,99	— —	— —	— —	— —	— —	— —	85 096 100
Namen	42 906 18,89	42 946 18,91	56 280 24,78	39 101 17,21	12 610 5,55	— —	— —	33 331 14,67	— —	— —	227 074 100
Philippeville	32 212 55,30	16 363 28,09	9 669 16,60	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	58 244 100
Provincie Namen	125 259 33,80	70 074 18,91	76 524 20,65	52 716 14,22	12 610 3,40	— —	— —	33 331 8,99	— —	— —	370 514 100
Het Rijk	628 915 6,88	775 824 8,49	1 698 274 18,60	1 583 397 17,34	949 537 10,40	341 493 3,74	447 709 4,90	1 072 874 11,75	766 363 8,39	864 438 9,46	9 128 824 100

Tabel VIII. — EVOLUTIE DER BEVOLKING IN DE GROTE AGGLOMERATIES.

	1846	1880	1900	1930	1947	1959
* Antwerpen	91 131	172 055	276 838	284 373	263 233	259 658
* Berchem	4 114	9 384	19 962	41 685	45 401	47 662
* Borgerhout	5 347	20 268	37 693	56 054	50 877	50 507
* Deurne	2 639	5 252	8 517	43 372	56 853	65 367
* Hoboken	2 632	4 147	10 202	32 700	31 725	30 249
* Merksem	2 179	5 056	11 648	26 166	29 139	34 497
Brasschaat	2 803	3 221	4 046	11 779	16 333	22 617
Burcht	1 188	2 305	3 233	5 788	6 169	6 734
Edegem	1 100	1 340	1 688	6 669	7 856	12 075
Ekeren	3 998	3 992	6 026	13 596	15 962	20 244
* Mortsels	1 526	2 144	3 463	13 557	16 445	23 886
Schoten	1 836	3 078	4 229	13 236	16 937	24 601
* Wilrijk	2 356	3 098	6 043	20 361	26 150	34 674
** Berendrecht	1 779	2 307	2 491	2 479	2 518	—
Lillo	550	1 295	1 510	1 379	1 315	—
** Zandvliet	1 956	2 471	2 627	2 876	3 223	—
					519 823	
	123 399	237 445	395 098	570 715	584 395	
	127 134	242 223	400 216	576 070	590 136	632 771

Eerste totaal : agglomeratie naar Houet (gemeenten aangeduid met *).

Tweede totaal : agglomeratie naar N.I.S. (1947) (Berendrecht en Zandvliet niet inbegrepen).

Derde totaal : agglomeratie naar de toestand in 1959 (Antwerpen + Berendrecht, Lillo en Zandvliet).

Vanaf 1846 met inbegrip voor elk cijfer van Austruweel, Oorderen en Wilmarsdonk, bij Antwerpen ingelijfd in 1929.

	1846	1880	1900	1930	1947	1959
Brussel	129 680	183 315	218 623	200 433	184 838	170 249
Anderlecht	5 966	22 812	47 929	80 046	86 412	93 734
Oudergem	(Watermaal- Bosvoorde)	2 434	4 685	14 090	18 640	25 219
Etterbeek	3 084	11 753	20 838	45 328	50 040	51 682
Vorst	1 324	4 182	9 509	39 594	47 370	50 303
Elsene	14 251	36 324	58 615	83 912	90 711	93 648
Jette	1 981	4 712	10 053	22 226	29 484	32 987
Koekelberg	2 198	4 893	10 650	13 906	15 103	15 995
Sint-Jans-Molenbeek	12 065	41 737	58 445	64 775	63 922	63 270
Sint-Gillis	4 138	33 124	51 763	64 116	61 396	55 414
Sint-Joost-ten-Node	14 850	28 052	32 140	30 917	28 155	25 055
Schaarbeek	6 211	40 784	63 508	118 722	123 671	117 904
Ukkel	6 372	10 744	18 034	43 322	56 156	70 512
Watermaal-Bosvoorde	3 950	3 658	6 520	16 138	19 683	23 121
Sint-Lambrechts-Woluwe	1 182	1 660	3 468	18 244	26 344	35 654
Sint-Pieters-Woluwe	1 318	1 634	2 686	13 512	18 455	29 701
Sint-Agatha-Berchem	672	1 102	1 845	7 359	11 180	14 710
Evere	1 377	2 206	3 892	10 016	15 277	20 869
Ganshoren	1 015	1 584	2 872	5 527	9 092	13 910
	211 634	436 710	626 075	892 183	955 929	1 003 937

In 1846 maakte Oudergem deel uit van Watermaal-Bosvoorde.

Vanaf 1846 met inbegrip voor elk gegeven cijfer van Haren, Laken en Neder-over-Heembeek, bij Brussel ingelijfd in 1921.

BEVOLKINGSDICHTHEID.

	1846	1880	1900	1930	1947	1959
Gent	102 977	131 431	160 133	170 358	166 096	160 265
Gentbrugge	1 597	4 298	10 857	16 349	17 728	21 657
Ledeberg	3 597	10 124	14 230	12 897	12 244	11 491
Sint-Amandsberg	3 961 (1)	7 429	13 226	18 976	21 352	24 043
Mariakerke	1 163	1 574	2 067	3 575	4 659	6 645
Wondelgem	1 276	1 721	2 738	3 831	5 603	6 139
	114 571	156 577	203 252	225 986	227 682	230 240

(1) Berekend cijfer (in 1846 maakte Sint-Amandsberg deel uit van Oostakker).

	1846	1880	1900	1930	1947	1959
Luik	75 961	123 131	157 760	165 631	156 208	156 362
Angleur	1 394	4 357	8 814	10 985	10 007	12 744
Bressoux	(Grivegnée)	2 256	7 066	15 067	15 529	14 899
Grivegnée	3 946	7 171	9 856	14 357	18 495	22 574
Herstal	7 563	11 378	18 322	26 236	27 260	29 849
Ougrée	2 892	7 978	13 020	20 021	19 245	21 228
Ans	4 786	5 644	8 628	12 668	15 476	16 899
Argenteau	1 018	866	891	866	858	931
Chênee	2 507	5 765	8 494	10 288	10 352	12 108
Cheratte	450 (1)	2 438	2 624	3 770	4 048	4 890
Flémalle-Grande	1 845	3 850	4 919	5 840	5 962	6 419
Flémalle-Haute	1 253	2 434	3 791	6 074	6 703	7 534
Glain	(Ans)	1 519	2 720	3 252	3 355	3 366
Grâce-Berleur	4 805	2 744	4 699	6 836	7 474	9 009
Flémalle-sous-Argenteau	1 151	1 242	1 526	1 875	1 970	2 317
Hollogne-aux-Pierres	1 556	3 176	5 304	5 273	5 556	6 000
Jemeppe	2 793	6 255	10 435	13 905	13 775	12 964
Jupille	2 798	4 115	5 450	7 462	8 177	10 541
Mons	1 463	2 520	3 807	4 523	4 103	4 626
Montegnée	(Grâce-Berleur)	4 896	8 330	10 555	10 605	11 732
Rocourt	613	793	1 215	2 345	2 642	3 644
Saint-Nicolas	2 146	4 536	7 843	8 818	9 008	9 279
Seraing	10 540	27 407	37 845	45 133	42 292	41 947
Tilleur	1 666	4 311	6 642	6 664	6 182	6 236
Vaux-sous-Chèvremont	2 501	3 183	4 100	4 498	4 573	5 084
Vivegnis	1 094	1 513	1 892	2 715	2 914	3 594
Vottem	789	2 568	3 703	4 852	5 894	7 378
Wandre	2 724	3 730	5 009	6 561	6 737	7 078
	140 254	251 776	354 705	427 070	425 400	451 232

	1846	1880	1900	1930	1947	1959
Charleroi	7 490	13 372	24 460	28 640	25 894	25 491
Châtelet	3 600	10 288	12 105	15 110	14 605	15 518
Châtelineau	2 256	8 290	13 154	14 350	18 230	20 246
Couillet	2 124	7 142	9 872	12 831	12 931	14 459
Dampremy	2 306	7 295	10 867	13 373	11 678	10 767
Gilly	7 522	17 716	22 604	26 094	24 271	24 910
Gosselies	5 038	8 268	9 614	9 851	10 018	10 912
Jumet	9 018	20 707	25 937	29 819	28 569	29 264
Lodelinsart	2 211	6 622	8 621	11 220	10 759	11 195
Marchienne-au-Pont	2 695	12 153	18 938	23 678	21 351	20 363
Marcinelle	2 103	9 238	14 234	21 358	23 091	25 111
Monceau-sur-Sambre	1 468	6 306	8 308	9 698	9 715	11 602
Montignies-sur-Sambre	5 126	13 326	18 440	27 177	23 064	24 447
Mont-sur-Marchienne	1 925	6 432	8 046	10 901	11 063	13 592
Pironchamps	(Pont-de-Loup)	2 095	2 705	3 017	2 581	2 752
Pont-de-Loup	952	1 373	1 881	2 511	2 668	2 990
Ransart	2 559	5 592	8 314	10 223	10 066	10 430
Roux	3 109	7 515	9 493	10 683	9 591	10 353
	61 502	225 232	227 593	280 534	270 145	284 402

BIBLIOGRAFIE.

- M.E. DUMONT. — *Bevolkingsdichtheid*. Atlas van België. Toelichting bij Blad 21. Nationaal Comité voor Geografie. Brussel, 1957.
- O. TULIPPE. — *Bevolking per gemeente*. Atlas van België. Toelichting bij Blad 22. Nationaal Comité voor Geografie. Brussel, 1958.
- J.F. GRAVIER. — *Paris et le Désert français*. Parijs, 1958.
- P. GOUROU. — *L'agglomération bruxelloise. Eléments d'une géographie urbaine*. Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie, 1958, afl. I-IV, blz. 1-83.
- M.A. LEFÈVRE. — *De loop van de bevolking*. Atlas van België. Toelichting bij Blad 24. Nationaal Comité voor Geografie. Brussel, 1959.
- O. TULIPPE. — *Geboorte, sterfte, vreemdelingen*. Atlas van België. Toelichting bij Bladen 25 en 26. Nationaal Comité voor Geografie. Brussel, 1960.
- H. VANDERHAEGEN. — *De Belgische demografische evolutie sinds de jongste volkstelling*. De Aardrijkskunde, 13 (1961), afl. 4, blz. 151-171.
- O. TULIPPE. — *Changement d'équilibre entre les villes et les villages*. Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie, 1961, afl. I-IV, blz. 79-87.
- R. SEVRIN. — *Contribution à la géographie administrative du Hainaut*. Le Hainaut Economique. Bergen, 1961.
1846. *Population au 15 octobre 1846*. Ministère de l'Intérieur, 1849.
1880. *Population. Recensement Général (31 décembre 1880)*. Ministère de l'Intérieur. Brussel, 1884.
1900. *Population. Recensement Général au 31 décembre 1900*. Ministère de l'Intérieur. Brussel, 1903.
1930. *Bevolking. Algemeene Telling op 31 December 1930*. Ministerie van Binnenlandse Zaken. Centraal Bureau voor de Statistiek. Gent, 1934.
1959. *Loop van de bevolking der gemeenten*. Ministerie van Economische Zaken. Nationaal Instituut voor de Statistiek. Brussel, 1960.

LIJST DER TABELLEN.

	Blz.
Tabel I. — <i>Verdeling der bevolking per gemeenteklassen</i>	24
Tabel II. — <i>Verdeling van het aantal gemeenten naar de bevolkingsgetallen (1846-1959)</i>	25
Tabel III. — <i>Aantal en bevolking der gemeenten met minder dan 2 000 inwoners (per provincie)</i>	26
Tabel IV. — <i>Evolutie per periode van het aantal gemeenten naar de bevolking (1846-1959)</i>	27
Tabel V. — <i>Bevolking der gemeenten met minder en met meer dan 5 000 inwoners (per provincie)</i>	28-29
Tabel VI. — <i>Aantal gemeenten in 1959 per bevolkingsklasse en per arrondissement</i>	30-31
Tabel VII. — <i>Bevolking in 1959 per gemeenteklasse en per arrondissement</i>	32-35
Tabel VIII. — <i>Evolutie der bevolking in de grote agglomeraties</i>	36-37

LIJST DER FIGUREN.

Figuur 1. — <i>Synthetische kaart der bevolkingsdichtheden in 1846</i>	} Buiten- tekstplaten tussen bladzijden 20 en 21
Figuur 2. — <i>Synthetische kaart der bevolkingsdichtheden in 1880</i>	
Figuur 3. — <i>Synthetische kaart der bevolkingsdichtheden in 1900</i>	
Figuur 4. — <i>Synthetische kaart der bevolkingsdichtheden in 1930</i>	
Figuur 5. — <i>Gemeenteklassen naar het aantal inwoners in 1846</i>	
Figuur 6. — <i>Gemeenteklassen naar het aantal inwoners in 1880</i>	
Figuur 7. — <i>Gemeenteklassen naar het aantal inwoners in 1900</i>	
Figuur 8. — <i>Gemeenteklassen naar het aantal inwoners in 1930</i>	
Figuur 9. — <i>Gemeenteklassen naar het aantal inwoners in 1959</i>	

INHOUDSTAFEL.

	Blz.
Voorwoord	3
De kaarten	4
A. — <i>De kaarten op blad 23</i>	4
a) De gegevens	4
b) Het vervaardigen van de kaarten van blad 23	4
B. — <i>De « veralgemeende » of synthetische kaarten</i>	5
Eerste Deel. — De betrekkelijke bevolking	5
In 1846	5
In 1880	6
In 1900	6
In 1930	7
Besluit	8
Tweede Deel. — De absolute bevolking	8
A. — <i>Studie der statistieken en kaarten</i>	10
In 1846	10
In 1880	12
In 1900	13
In 1930	13
In 1959	15
B. — <i>Interpretatie der feiten</i>	18
In de plattelandsgebieden	18
In de stedelijke sector	19
Om te besluiten	21
Bibliografie	38
Lijst der tabellen	39
Lijst der figuren	39